

ZEMAHŞERÎ AND HIS PLACE AT SYNTAX

ZEMAHŞERÎ VE NAHİV İLMİNDEKİ YERİ*

Harun ÖZEL¹

Abstract

It is a known truth that is shown some errors in Arabic languages with the expansion of Islam. Studying, started in order to correct these errors with Hz. Ali's effort, keeping on Umayyad Era, and increased at the first period of Abbasids. Baghdad and Kufe Echoles, which are shown up during these studying, brought into a different perspective to the studying. After the 9th century, scholars of grammar, who tried to reconcile the two remarks by using an eclectic method, appeared such as İbn Keysân, İbn Cinnî and Zemaşşerî. It is called as Baghdad Ecole investigate lots of language scholars' views who lived before him and support some of them and criticize that he disagrees Expressing his own ideas and preferences in every issue, asserting ideas for the first time, being one of the scholars who offer a proof with the prophet Muhammad's sayings and writing el-Mufasssal which is second main resource in this field brings him more valuable in grammar field. In this article, It is taken place people who affected and was affected by Zemaşşerî, his contribution to Arabic grammar, views and place on this field.

Keywords: Zemaşşerî, Grammar, el-Mufasssal, Baghdad Cult, Syntax.

Özet

İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte Arapların dilinde bazı hataların görülmesi bilinen bir gerçektir. Bu hataları düzeltmek üzere Hz. Ali'nin gayretleriyle başlatılan çalışmalar, Emevîler döneminde devam etmiş, Abbâsiler'in ilk döneminde de yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalar esnasında ortaya çıkan Basra ve Küfe ekolleri, çalışmalara ayrı bir önem kazandırmıştır. IX. yüzyıldan itibaren ise Bağdat'ta bu iki farklı görüşü seçmeci bir metot kullanarak uzlaştırmaya çalışan İbn Keysân, İbn Cinnî ve Zemaşşerî gibi gramer âlimleri ortaya çıkmıştır. Bunlara Bağdat Ekolü adı verilmiştir. Şüphesiz, Bağdat ekolünün en önemli şahsiyetlerinden birisi olan Türk âlimi Zemaşşerî, kendisinden önceki pek çok dil âliminin görüşlerini inceleyerek bunların bir kısmını desteklemiş ve hatalı gördüklerini de eleştirmiştir. Her konuda kendi görüşleri ve tercihlerini ifade etmesi, ilk defa kendisinin öne sürdüğü fikirlerinin olması, hadis-i şerifle istihsatta bulunan ilk âlimlerden olması ve nahivle ilgili ikinci ana kaynak konumunda olan el-Mufasssal eserini kaleme almış olması onu gramer alanında daha değerli hale getirmiştir. Bu makalede, Zemaşşerî'nin etkilediği ve etkilendiği şahıslar, Arap gramerine katkıları, görüşleri ve bu alandaki yeri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zemaşşerî, Gramer, el-Mufasssal, Bağdat Ekolü, Nahiv.

* Bu makale, aynı isimli Yüksek lisans tezimizden istifade edilerek hazırlanmıştır.

¹Arş. Gör., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, harunoze146@hotmail.com

Giriş

Arap dili ile ilgili gramer çalışmalarının ilk olarak ne zaman başladığı hakkında tam bir görüş birliğı bulunmamakla birlikte, daha Hz. Ali döneminde bu gramer çalışmalarının gündeme geldiğı ile ilgili rivayetler bize fikir vermesi açısından önemlidir. Daha önceleri içine kapalı bir toplum halinde iken, İslâm'ın gelişi ve özellikle fetihler sayesinde dünyaya açılan Araplar, karşılaştıkları kültürleri etkiledikleri kadar onlardan da etkilenmişlerdir. Bu etkileşim kültürün her alanında olduğu gibi dile de yansımış ve birer ticaret merkezi hüviyetinde olan liman şehirleri başta olmak üzere, yabancı ülkelere yakınlık oranında fasih dilde bozulmalar görülmüştür.

Arapça'nın İslam dininin kutsal metinlerini taşıyan bir dil olması ve dildeki herhangi bir bozulmanın, gelecekte kutsal metinlerin doğru anlaşılması ile ilgili bir takım problemler ortaya çıkarabileceğı vb. endişelerin de etkisiyle gramer çalışmaları başlamış ve kısa zamanda büyük mesafeler kat edilmiştir. Basra ve Kûfe gibi dönemin meşhur ilim merkezlerinde farklı dil görüşlerine sahip âlimler tarafından gramer ekolleri oluşturulmuş ve özellikle Basra ekolünden Halil b. Ahmed (ö. 791), Sibeveyh (ö. 796) ile Kûfe ekolünden Kisâi (ö. 805), Ferrâ (ö. 822) gibi büyük dil âlimleri, çöllerde yaşayan ve dilleri bozulmamış kabileleri ziyaret ederek fasih Arapça'nın kurallarını ortaya koyabilecekleri dil malzemesini toplamışlar ve elde ettikleri veriler ışığında yazdıkları ciltler dolusu kitaplarda, gramerin tüm konularını büyük bir titizlikle incelemişlerdir.

H. IV. asırdan itibaren, yeni hilafet merkezi olan Bağdat'ta ilmî faaliyetlerin arttığı bir dönemde ilmin önemli merkezlerinden olan Basra ve Kûfe'de belirli sebeplerden dolayı yavaş yavaş bir çöküş meydana gelmiştir.² Öncelikle Zencilerle Karmatilerin Basra ve Kûfe'ye karşı düzenledikleri baskılar sonucu çıkan karışıklıkların artmasıyla bu iki ilim merkezinde bulunan ve kendi ekollerinin görüşlerini şiddetle yayma çabasında bulunan pek çok ilim adamı, yeni kurulmuş olması itibariyle kendilerine daha ilgi çekici gelen Bağdat'a göç edip yerleşmeye başlamışlardır.

İkinci olarak Bağdat daha ilim merkezi olmadan önce, buradaki şaşaalı hayat, halifenin sarayının burada olması ve onun ilim hamiliğine ilaveten, halifenin yanında daha parlak mevki imkânlarının olması, Basra ve Kûfe âlimlerini buraya gelme hususunda cezbetmiştir.³

Değişik görüşlere mensup ve aralarındaki çekişmeyi kısa bir müddet de olsa devam ettiren ilim adamlarının Bağdat'a yerleşmeleri sonucu ise kendilerinden sonraki nesil için her iki ekolün görüşlerini birlikte elde ederek öğrenme ve değerlendirme fırsatı doğmuş, daha doğrusu her iki ekolün üstün vasıfları seçilerek yeni bir ekolün oluşmasına zemin hazırlanmıştır.

Üçüncü olarak Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilaf, zamanla tamamıyla ortadan kalkmıştır. Çünkü daha sonraki dönemin dilcileri, iki rakip mektep arasında bir ayırım yapmamışlar, fakat geniş derlemeler hâline koymak suretiyle, onlardan birini veya her ikisini fark gözetmeden tercih etmişlerdir.⁴ Bu nedenle Bağdat mektebi dönemi "nahivde tercih dönemi" olarak adlandırılmıştır.

Bağdat ekolüne mensup önemli şahsiyetlerden olan Ebû Ali el-Fârisî (ö. 987), İbn Cinnî (ö. 1002), Cevherî (ö. 1005), Zemaşşeri (ö. 1143) ve İbn Ya'îş (ö. 1245) gibi

² Ignace Goldziher, "Arap Dili Mektepleri", Çev. Süleyman Tülücü, AÜİF Dergisi, Sayı, 9, Erzurum, 1990, s. 338.

³ Goldziher, 338.

⁴ Goldziher, 338.

meşhur birçok dil âlimi ile bu alandaki çalışmalar daha da detaylandırılarak zirve noktasına ulaşmıştır.

XII. yüzyılda yaşamış meşhur bir dil ve din âlimi olan Zemahşerî, küçük yaşta başladığı ilim tahsilini diyar diyar dolaşarak birçok otoriter âlimden çeşitli sahalarda aldığı derslerle ve çöllerde yaşayan kabilelere yaptığı seyahatlerle ömrünün sonuna kadar aralıksız olarak devam ettirmiş, böylece tefsir, hadis, fıkıh gibi dini ilimlerin yanında edebiyat ve gramerin tüm konularında otorite kabul edilmiştir. Hatta kendisi son dönem nahivcilerinden olmasına rağmen bazı ilim çevrelerince nahve dair yazdığı *el-Mufasssal* isimli eseri, Sibeveyh'in *el-Kitab*'ından sonra bu alanda ikinci ana kaynak olarak kabul edilmiştir.⁵

1. HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1.1. Zemahşerî'nin Hayatı

Zemahşerî, 19 Mart 1075 (H. 27 Recep 467) tarihinde, Çarşamba günü, Hârizm bölgesinde Türkmenistan'ın Taşavuz ili Köroğlu ilçesindeki Zemahşer'de doğmuştur.⁶ İsmi Mahmûd, babasının adı Ömer, dedesinin adı Ahmed'dir.⁷ Daha ziyâde doğduğu yer olan Zemahşer'e nisbetle "Zemahşerî" diye meşhur olan,⁸ müellifin künyesi Ebu'l-Kâsım'dır.⁹ İki defa Mekke'ye yerleşip uzun bir süre çok sevdiği Kâbe'ye komşuluk yaptığından dolayı "Cârullah" (Allah'ın komşusu) lakabını almıştır.¹⁰ Ayrıca Zemahşerî, eserlerinin kendisine kazandırdığı büyük şöhretten dolayı da¹¹ "Fahru Havârizm" (Hârizm'in kendisiyle övündüğü kimse) diye de tanınmıştır.¹² Tüm bu bilgiler göz önünde bulundurularak onun tam isminin, "Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed Ebu'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî"¹³ olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Zemahşerî'nin doğumu, İslâm düşünce dünyasının özellikle edebiyat ve ilmî alanlarda şahlandığı, ünlü Selçuklu Sultanı Melikşah ve veziri Nizamülmülk dönemine rastlamaktadır. Zemahşerî ilim tahsilinin kolay ve yaygın olduğu, kısaca ilmî faaliyetlerin altın çağına ulaştığı bu dönemde, dindar ve ilme aşınâ bir anne ve babadan dünyaya gelmiştir.¹⁴ Annesi duâları kabul olunan sâliha, rikkat ve şefkat sahibi bir kadındır. Babası Ömer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zemahşerî de kendini dine vermiş, gecelerini ibadet, gündüzlerini oruçla geçiren, ibadetlerini aksatmayan, âlim, edip ve mala önem vermeyen zühd ve takvâ sahibi bir kimsedir,¹⁵ dedesi de

⁵ Hasan 'Avn, *Tetavvuru'd-Dersi'n-Nahvî, Ma'hedu'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye*, Kâhire, 1970, s. 99.

⁶ Mustafa Öztürk, - Mehmet Suat Mertoğlu, "*Zemahşerî*", DİA, İstanbul 2013, XLIV, 235.

⁷ Muvaffakuddin el-Esedî İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, Tah. İmîl Bedî'Ya'küb, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübân 2001, I, 6; Ali Özek, *ez-Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, İsav, İstanbul, 2006, s. 25.

⁸ İbn Ya'îş, 2001: I, 6; Enver Arpa, *Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri*, Fecr Yayınları, Ankara, 2012, s. 11.

⁹ Ali 'Abdullâh 'Abd 'Ömer, *Tahkîkû Divânî'z-Zemahşerî ve Dirâseti li Şirih*, Câmia'tu Ummu'l-Kurâ, Mekke, 1979, s. 22.

¹⁰ Fâdil Sâlih es-Sâmerrâi, *ed-Dirâsâtu'n-Nahvî ve'l-Lugavî 'inde'z-Zemahşerî*, Matbaatu'l-İrşâd, Bağdat, 1971, s.11; Ebu'l-Fedâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, ty, I, 321; 'Abdu'l-Hay b. Ahmed b. Muhammed b. el-'Akkerî el-Hanbelî, *Şezarâtu'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, Tah.: Mahmûd el-Ernâût, Dâru'bni Kesir, Dimeşk-Beyrut, 1986, IV, 196; İbn Ya'îş, 2001: I, 6.

¹¹ Selami Sönmez, *Ebu'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri*, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı: 40, Erzurum, 2009, s. 150; Nuri Yüce, "*Zemahşerî*", İA, MEB, İstanbul 1986, XIII, 6.

¹² Yüce, 510; Bedrettin Çetiner, "*Zemahşerî*", Şâmil İslâm Ansiklopedisi, Şâmil Yayınevi, İstanbul 2003, s. 3277.

¹³ İbn Ya'îş, 2001: I, 6; Öztürk-Mertoğlu, XLIV, 235.

¹⁴ Arpa,11.

¹⁵ Muhammed Hüseyin Ebû Musa, *el-Belâgatu'l-Kur'âniyye fî Tefsiri'z-Zemahşerî*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Mısır, ty, s. 34.

dindar biridir.¹⁶ Bizzat Zemahşerî, şarabın vasfı hakkında yazdığı bir kasidesinde âilesine temas ederek onların dinî hassâsiyetlerini şu şekilde ifâde etmiştir: “*Şüre şarab (ın medhi) ile başladığım için Allah beni bağışlasın. Halbûki ben onun harâretini tatmadım, ne babam, ne annem, ne de âilemden bir kimse onu ağzına aldı. Bu hususta herkes beni ittifakla doğrulayacaktır.*”¹⁷.

Zemahşer’de bir mahalle mescidinde imamlık yapmakta olan babası Ömer b. Ahmed, bilinmeyen (muhtemelen siyâsi) bir sebepten dolayı Selçuklu veziri Müeyyidülmülk (ö. 495/1101) tarafından hapse atılmıştır.¹⁸ Şiirlerinde babasından da bahseden Zemahşerî, vezir Müeyyidülmülk tarafından hapsedilen babasının affedilmesi için kaside yazmış, merhamet dilemiştir. Dîvanında yer alan bu kasidesinde, babasının genç yaşta hapsedildiğini, geride bakıma muhtaç çocuklar bıraktığını, böyle bir kimsenin affedilmesinde büyük sevap ve iyilikler bulunduğunu acındırıcı ifâdelerle anlatmıştır.¹⁹ İbnu’l-Esîr (ö. 606/1210)’in anlattığına göre zâlim birisi olan vezir Müeyyidülmülk,²⁰ Zemahşerî’nin bu isteğini dikkate almamış olacak ki, ömrünün son yıllarını hapisshanede geçiren babası 488/1095 yılında muhtemelen hapisshanede iken vefat etmiştir.²¹ O sırada Zemahşerî 21 yaşında bir gençtir.²²

Zemahşerî çocukluk yıllarında geçirdiği bir kaza neticesinde ayaklarından birini kaybetmiş ve ömrünün geriye kalan kısmını tahtadan yapılmış bir ayakla geçirmek zorunda kalmıştır. Ayağının kopmasına sebep olan bu hadise hakkında farklı rivâyetler bulunmaktadır. Kimi rivâyetlere göre damdan, kimilerine göre ise bindiği hayvandan düşerek ayağı kırılmış ve akabinde kestirmek zorunda kalmıştır. Diğer bir rivâyete göre ise, Hârizm’in şehirlerinden birine yolculuk yaparken yolda şiddetli bir soğuğa ve kar fırtınasına yakalanmış ve donarak ayağını kaybetmiştir.²³ Zemahşerî’nin bizzat kendi ifadelerini yansıtan rivâyete göre ise yine bir yolculuk esnasında ancak kar fırtınasından dolayı donmaktan değil, bindiği hayvandan düşmesi üzerine ayağı kırılmış ve neticede ayağını kestirmek zorunda kalmıştır.²⁴ Ünlü kalamcı Dâmegâni (ö. 478/1085)’nin bunun sebebini sorması üzerine Zemahşerî, şöyle cevap vermiştir: “*Ayağımın kesilmesinin sebebi validemin bedduâsıdır. Zira çocukluk dönemimde bir serçe yakalamış ve ayağını ipe bağlamıştım. Serçe elimden kaçarak bir duvarın deliğine girdi, ipi çektim kuşun ayağı koştı. Annem bu olaya çok üzüldü ve bana, “Bu kuşun ayağını kopardığın gibi Allah da senin ayağını koparsın” dedi. İlim tahsili için Buhârâ’ya yolculuğa çıktığımda hayvandan düştüm, ayağım kırıldı, çok acı çektim ve sonunda ayağımı kestirmek zorunda kaldım.*”²⁵ Muhtemelen bu hâdise Zemahşerî’nin hayatını derinden etkilemiş, hissettiği bu eksiklik onu aşırı bir hırsla büründürmüştür. Kendisini teselli etmek için şiirlerinde bunun bir eksiklik teşkil etmediğine sık sık değinen Zemahşerî, uzun elbiseler giyerek ayağının bu durumunu gizlemeye çalışmıştır.²⁶ Hatta İbn Hallikân’ın ifade ettiğine göre Zemahşerî, insanların kesik bacağı sebebiyle kendisi hakkında yanlış düşünceye kapılmasından endişe ettiğinden

¹⁶ Öztürk-Mertoğlu, XLIV, 235.

¹⁷ ‘Abd ‘Ömer, 21; Ebû Musa, 25.

¹⁸ Arpa, 11.

¹⁹ ‘Abd ‘Ömer, 22-23/69-70.

²⁰ Özek, 26-27.

²¹ Arpa, 11; Çetiner, 3277.

²² Çetiner, 3277.

²³ el-Hanbelî, VI, 196.

²⁴ Arpa, 12.

²⁵ el-Hanbelî, VI, 196; Ebû Musa, 22; İbn Hallikân, Ebû’l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed Ebi Bekir, *Vefeyâtu’l-A’yân ve Enbâu’z-Zamân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1994, V, 169-170; İbn Ya’îş, 2001: I, 9.

²⁶ İbn Ya’îş, 2001: I, 9.

ayağının şiddetli soğuktan donarak kesildiğine dair birçok kişinin şahitliğini içeren bir belge düzenlemiştir.²⁷

1.2. İlmî Kişiliği

Büyük bir dilci, edebiyatçı, kelâmcı, müfessir ve şâir olan Zemaşşerî'nin²⁸ yaşadığı dönemde Hârizm canlı bir ilim ve kültür merkeziydi.²⁹ İlk dinî bilgilerini imam olan babasından tahsil eden Zemaşşerî,³⁰ okuma yazma öğrenip, hâfız olduktan sonra,³¹ gerek ayağının kesik oluşunu gerekse ailesinin geçim sıkıntısını göz önünde bulunduran babası, oturduğu yerden hayatını kazanabilmesi için onu terzi yapmak istemiş, ancak okumakta ısrar etmesi üzerine onu Hârizm'de bir medreseye kaydettirmiştir.³²

Zemaşşerî'nin ilmî şahsiyetinin oluşmasında en büyük pay, lügat, nahiv, tıp gibi alanlarda dönemin en büyük âlimlerinden kabul edilen mutezile âlimi Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'ye (ö. 507/1113) aittir.³³ ed-Dabbî, Mutezili olup mezhebinin fikirlerini yaymak için çalışan bir âlimdir. Kendisinden dil ve edebiyat dersleri alan Zemaşşerî, bunun yanı sıra mutezile mezhebinin öğretilerini de ta'lim etmiş ve zamanla hocası gibi mutezilenin savunucusu olmuştur. Zemaşşerî'deki üstün yeteneği fark eden ed-Dabbî, ona her türlü maddî ve manevî desteğini göstermiş³⁴ ve bazı devlet adamlarıyla tanışmasına vesile olmuştur.³⁵ Ebû Mudar'dan oldukça etkilenen Zemaşşerî, onu sürekli takdir etmiş ve 507/1113 yılındaki ölümü üzerine şu beyitleri kaleme almıştır:

وقائلة ما هذه الدرر التي تساقط من عينيك سيمطين
فقلت لها: بالدر التي قد حشا بها أبو مضر أذني تساقط من عيني

Gözlerinden boncuk boncuk akan bu inciler de nedir? dedi.

*Ben de onlar Ebû Mudar'ın kulaklarıma doldurduğu, kulaklarımdan gözlerimden akıttığı incilerdir, dedim.*³⁶

Eskiden beri bir ilim ve kültür merkezi olan Buhârâ'ya giden Zemaşşerî'nin,³⁷ bu seyahati hangi tarihte gerçekleştirdiği³⁸ ve orada hangi âlimlerin derslerine devam ettiği hususunda kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır.³⁹ Rivâyetlere göre Buhârâ'ya gittiğinde babası daha yaşıyordu. Babası 488/1095 yılında vefat ettiğine göre bu seyahatini 488/1095 yılından önce gerçekleştirmiş olmalıdır. Buhârâ'da muhtelif hocalardan fıkıh, hadis, tefsir, kelam, mantık, felsefe ve Arapça dersleri alan Zemaşşerî, bu eğitim devresinde ayrıca Hârizm ve Horasan bölgelerinde de birçok merkezde ders halkalarına katılarak kendisini yetiştirmiştir. Horasan'da çeşitli devlet adamlarıyla buluşmuş ve bunlar arasından Muciru'd-Devle Ebu'l-Feth Ali b. Hüseyin

²⁷ el-Hanbelî, VI, 196; İbn Hallikân, V, 169.

²⁸ Çetiner, 3277.

²⁹ Öztürk-Mertoğlu, XLIV, 238.

³⁰ Arpa, 11.

³¹ Çetiner, 3277.

³² Öztürk-Mertoğlu, XLIV, 235; Arpa, 12-13; Yüce, 509.

³³ Öztürk-Mertoğlu, XLIV, 235; 'Abd 'Ömer, 18; Yüce, 509.

³⁴ 'Abd 'Ömer, 18.

³⁵ Öztürk-Mertoğlu, XLIV, 235; Arpa,11; ez-Zemaşşerî, *el-Muhâcât bi'l-Mesâili'n-Nahviyye*, Tah.: Behice Bâkır el-Hasenî, Matbaatu Es'ad, Bağdat 1973, s. 9.

³⁶ el-Hanbelî, VI, 198; Ebû Muhammed 'Afî'd-Dîn b. Es'ad b. 'Ali b. Süleyman el-Yâfi'î, *Mir'ātu'l-Cinân ve 'İbratu'l-Yekzân fî Ma'rîfeti Mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, Beyrut-Lübnan, 1997, II, 272; el-Haymî, Fâtîma Yüsuf, *Divânu Cârullah ez-Zemaşşerî*, Dâru Sâdir, Beyrut 2008, s. 568.

³⁷ 'Abd 'Ömer, 19; İbn Ya'îş, 2001: I, 7.

³⁸ Arpa, 13; Çetiner, 3277.

³⁹ Yüce, 509-510.

el-Ardastani'yi takdir ederek ona şiirler atfetmiş ve *Şerhu Ebyâti's-Sibeveyh* ile *el-Unmuzec* isimli kitaplarını takdim etmiştir. Horasan'dan İsfahan'a geçen Zemahşerî, burada Sultan Melikşah'ın oğlu Muhammed'le buluşarak onu bir kasîdeyle övmüştür.⁴⁰

Zemahşerî'nin ilim hayatında, Bağdat'taki meşhûr Nizâmiye Medresesi'nin önemli bir yeri vardır. Defalarca Bağdat'a seyahatlerde bulunan Zemahşerî, sahip olduğu ilmî birikimini büyük oranda buradaki tahsil hayatında ve o dönemde bir üniversite mesabesinde olan bu medresede edinmiş,⁴¹ birçok hocadan hadis, edbiyat, fıkıh ve nahiv dersleri almıştır.

Zemahşerî, 512/1118 yılında şiddetli bir hastalığa yakalanmış, sağlığına kavuştuktan sonra Mekke'ye seyahat etmiştir.⁴² Burada Mekke emîri Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza b. Vahhas (ö. 550/1155) Zemahşerî'yi çok iyi karşılamış; aralarındaki ilmî ve şahsî dostluğu, her ikisi de karşılıklı şiirlerle kuvvetlendirmişlerdir. Zemahşerî, burada ikâmeti esnâsında Arap yarımadasını dolaşarak çeşitli kabilelerin dili, edebiyatı örf ve adetleri hakkında detaylı bilgiler edinmiş,⁴³ yeni kasîde ve şiirler ezberlemiştir. Böylece o, Arap dilinin bütün inceliklerini kavramış, binlerce kelime ve "*Şevâhid*" kabilinden şiir, beyt ve kasîde ezberlemiştir. Artık o, Kur'an-ı Kerim ve hadislerde geçen bir kelimenin çeşitli manalarını izah ederken bir anda, o, saf ve bozulmamış bâdiye Arapçasından "*şâhid*" olarak birçok kelime, şiir ve beyt söyleyebilmektedir. Bir Türk olmasına rağmen, kendi zamanında Arapça'yı ondan daha iyi bilen bir kimsenin olmadığı söylenir. Bu bakımdan o; zaman zaman Arap dili adına yapılan ilmî yanlışlıkları görünce, hiddete kapılmış ve Mekke'ye hâkim Ebû Kubeys tepesine çıkarak herkese meydan okumuş ve Araplara hitaben şöyle demiştir:

"*Ey Araplar geliniz! Babalarınızın, dedelerinizin dilini benden (bir Türk'ten) öğreniniz*".⁴⁴

İki sene sonra vatan hasreti çeken Zemahşerî Hârizm'e geri dönmüştür.⁴⁵ Hârizm'e dönüşünden on yıl kadar sonra tekrar Mekke'ye hareket etmiştir. Dimeşk'e uğrayıp buranın hâkimi Tâcû'l-Mülûk Börî b. Tuğtegin ve oğlu Şemülmülûk ile görüşmüş; onları Bâtinîler'e ve Haçlılara karşı mücadelelerinden dolayı övmüştür. Dimeşk'te muhtemelen birkaç yıl kalmıştır.⁴⁶

Daha önce hac vesilesiyle birkaç defa Mekke'ye gelmiş olan Zemahşerî, bu gelişinde yine İbn Vahhâs tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Bu arada bazı mutezilî âlimlerin talepleri ve İbn Vehhâs'ın tavsiyesi üzerine meşhur tefsiri *el-Keşşâfı* ve *Divânu'l-Edeb* isimli eserini yazmaya karar vermiştir.⁴⁷

İlk gelişinde iki yıl Mekke'de kalan Zemahşerî, bu seyahatinde Mekke'de üç yıl kalmış ve eserlerinin çoğunu burada Zemzem Kuyusu'nun başında kaleme almıştır. Uzun süre Kâbe'nin civârında kaldığından "*Cârullah*" (Allah'ın komşusu) lakabını almıştır. Cârullah, üç yıl sonra Hârizm'e dönmek üzere Mekke'den ayrılmış 533/1138 yılında yolu üzerinde bulunan Bağdat'a uğramıştır. Burada büyük bir ilgiyle karşılaşan Zemahşerî, bir yandan dersler verirken bir yandan da 66 yaşında olmasına rağmen Ebû Mansur el-Cevâlikî (ö. 540/1145) gibi büyük âlimlerin derslerine devam ederek

⁴⁰ İbn Ya'îş, 2001: I, 7; Arpa, 13-14.

⁴¹ Arpa, 14; Yüce, 510.

⁴² Öztürk-Mertoğlu, XLIV, 235; Arpa, 14; Yüce, 510.

⁴³ İbn Ya'îş, 2001: I, 7; Arpa, 14; Yüce, 510.

⁴⁴ Zekeriyâ Kitapçı, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri*, Konya, Yedikubbe Yayınları, 2004, s. 62-63.

⁴⁵ İbn Ya'îş, 2001: I, 7; Arpa, 14; Yüce, 510.

⁴⁶ İbn Ya'îş, 2001: I, 7; Öztürk-Mertoğlu, XLIV, 235-236.

⁴⁷ İbn Ya'îş, 2001: I, 7; Öztürk-Mertoğlu, XLIV, 235; Arpa,14-15; Yüce, 510.

icâzet almıştır.⁴⁸ Bağdat'tan Hârizm'e geçen Zemahşerî, Ceyhun Irmağı kenarında bulunan Ürgenç'e yerleşmiş ve burada birkaç yıl sonra 14 Haziran 539/1144 yılında Arefe gecesinde ölmüştür.⁴⁹

Kaynakların belirttiğine göre hiç evlenmediği anlaşılan Zemahşerî,⁵⁰ bununla ilgili birkaç yerde açıklamalarda bulunarak evlenmemekle kendisinin iyi bir iş yaptığını şu ifadelerle savunmaya çalışmıştır: *Evlenip çocuk sahibi olanlar, evlatlarını yetiştirmekte güçlük çekmekte ve bu yüzden huzurları kaçmaktadır.*⁵¹ Yine başka bir şiirinde de: *Çocuk çirkin bir iş yaptığı zaman babasının duyacağı utancın daha büyük olacağını, şu halde zarar ve eziyete sebep veren çocuk sahibi olmaktansa, evlenmeyi terk etmenin daha doğru bir hareket olduğunu söyler.*⁵²

Ancak kanaatimizce bunlar evlenmemek için geçerli mazeretler olmayıp, evlenmemesinin asıl sebebi vaktinin tamamını ilme vermiş olması, deyim yerindeyse, kitaplarla ve ilimle evlenmiş olmasıdır.

Altı yaşından, vefatından birkaç yıl öncesine kadar ilim tahsili ve icazet almak için büyük bir gayret gösteren Zemahşerî, gerek memleketi Hârizm ve gerekse Bağdat ve Mekke'de tahsil ettiği ilimlerle kendisini yetiştirerek, kelam, tefsir, kırâat, hadis, fıkıh, dil, belagat, nahiv, edebiyat, aruz, ilm-i kelâm ve mantık alanında bir otorite haline gelmiştir.

1.3. Meşhur Hocaları

Zemahşerî gittiği her yerde asrının en üstün ilim adamlarıyla görüşmüş ve onlardan ilim tahsil etmiştir. Zemahşerî'nin ders aldığı bu hocaları şu şekilde sıralayabiliriz:

1-Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî (ö. 507/1113): Zemahşerî, lugat, nahiv ve tıp alanında zamanının en büyük âlimlerinden biri olan Ebû Mudar'dan nahiv ve edebiyat dersleri almış,⁵³ mütezile mezhebinin esas ve inceliklerini ondan öğrenmiştir.⁵⁴

Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî, talebesinde gördüğü üstün kabiliyet, zekâ ve ciddiyet sebebiyle ileride kendi yerine geçeceğini düşünerek Zemahşerî'ye husûsî bir itinâ ve ihtimam göstermiş, tahsili ile yakından ilgilenmiş, maddî manevî yardımda bulunmuştur.⁵⁵

2- Ebu'l-Hasen Ali b. Muzaffer en-Nisâbüri (ö. 494/1100): Devrinin büyük edib, şâir ve âlimi olarak bilinen Nisâbüri'nin Ebû Mudar'dan önce Zemahşerî'ye hocalık yaptığı söylenir.⁵⁶ Zemahşerî, en-Nisâbüri'den edebiyat dersleri almıştır.⁵⁷

3- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî (ö. 478/1085): Büyük bir muhaddis ve fakîh olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî, Bağdat'ta uzun müddet Kâdî'l-Kudât olarak vazife yapmıştır.⁵⁸ Zemahşerî, ed-Dâmeğânî'den hadis ve fıkıh dersleri almıştır.⁵⁹

⁴⁸ İbn Ya'îş, 2001: I, 7; Cemâle'd-Din el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, ty, II, 314.

⁴⁹ İbn Ya'îş/İbn Ya'îş, 2001: I, 7; Arpa,14-15; Yüce, 510.

⁵⁰ Yüce, 510.

⁵¹ el-Haymî, 16; 72.

⁵² 'Abd 'Ömer, 71.

⁵³ İbn Ya'îş, 2001: I, 8; es-Sâmerrâî, 15; Ebû Musa, 28; es-Suyûtî, II, 276; el-Hüfî, 48.

⁵⁴ es-Sâmerrâî, 15; Ebû Musa, 28; es-Suyûtî, II, 276; el-Hüfî, 48.

⁵⁵ 'Abd 'Ömer, 30; Ebû Musa, 28; Ahmed Muhammed el-Hüfî, *ez-Zemahşerî*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire 1966, s. 48.

⁵⁶ es-Suyûtî, I, 526; Salâha'd-Din Halil b. Eybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, ty, IV, 213.

⁵⁷ İbn Ya'îş, 2001: I, 8; Öztürk-Mertoğlu, XLIV, 235; el-Hüfî, 50.

⁵⁸ Özek, 51.

⁵⁹ Öztürk-Mertoğlu, XLIV, 235.

4- Ebu's-Se'âdât İbnu's-Şecerî (ö. 543/1148): eş-Şecerî, Hz. Ali'nin soyundan olup, Arap dili ve edebiyatında zamanının en büyük âlimlerinden kabul edilmektedir. Zemahşerî, Bağdat'a geldiğinde, aralıksız yetmiş sene nahiv ve edebiyat dersleri okuttuğu söylenen, İbnu's-Şecerî ile görüşmüş ve⁶⁰ ondan nahiv ve edebiyat dersleri almıştır.⁶¹

5- Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî (ö. 540/1145): Bağdad'daki Nizâmiyye medresesinde eğitim gören, sonra aynı yerde müderrislik yapan el-Cevâlikî, devrinin en ünlü âlim ve ediplerinden biridir. Zemahşerî, Bağdat'a geldiği zaman, ondan bazı dil kitaplarını okuyarak,⁶² yaşı altmışın üstünde olmasına rağmen icâzet almıştır.⁶³ el-Kıftî, Zemahşerî'nin Bağdat'a 533/1139 senesinde geldiğini, hocası el-Cevâlikî'nin yanında iki defa gördüğünü ve bazı dil kitaplarının mukaddimesini okuyarak ondan icâzet talebinde bulunduğunu söylemiştir.⁶⁴

6- Ebû Bekir Abdullah b. Talha el-Yâbirî (ö. 515/1121): Nahiv ve Usûl-i Fıkıh âlimi olan İbn Talha, aslen Endülüs'ün şehirlerinden Yâbireli olup,⁶⁵ ilk önce İşbiliyye'ye yerleşmiş daha sonra Mekke'ye hicret ederek orada ders okutmaya başlamıştır. Zemahşerî, Mekke'ye geldiği zaman İbn Talha el-Yâbirî ile tanışmış, ondan Sibeveyh'in meşhur *el-Kitâb*'ını okumuş⁶⁶ ve İbn Ebî Zeyd'in *Risâle*'sini şerh etmiştir.⁶⁷

Ayrıca Zemahşerî şu üç kişiden hadis dersi almıştır:⁶⁸

7- Ebu'l-Hattâb Nasr b. Ahmed İbnu'l-Batir.⁶⁹

8- Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî:⁷⁰

9- Ebû Sa'd eş-Şakkânî⁷¹

10- eş-Şeyhu's-Sedîd el-Hayyâdî: Zemahşerî, bu zâttan fıkıh ilmi öğrenmiştir.⁷²

11- İmam Rükneddin Mahmûd el-Usûlî.⁷³

12- İmam Mansûr: Zemahşerî bu iki zâttanda ilm-i Usûl öğrenmiştir.⁷⁴

13- Şeyh Muhibbi'd-Dîn: Ayrıca Zemahşerî, *A'cabü'l-'Aceb* kitabında iğrabla ilgili bazı meselelerde hocamız Muhibbi'd-Dîn "şöyle demişti..." diyerek Muhibbi'd-Dîn isminde bir hocasının olduğuna da işaret etmiştir.⁷⁵

1.4. Meşhur Öğrencileri

Genç yaşta zamanının ünlü edîbi, şâiri ve âlimi olarak şöhret yapan Zemahşerî'nin yetiştirdiği öğrencilerin çoğunluğu nahiv, edebiyat ve İslâmî ilimlerde şöhret bulmuş kişilerdir. Zemahşerî'nin çok sayıda talebesi olup elbette ki bunların hepsini tesbit

⁶⁰ Özek, 51.

⁶¹ Kitapçı, 59.

⁶² İbn Ya'îş, 2001: I, 8; 'Abd Ömer, 32; es-Sâmerrâi, 16; Ebû Musa, 28.

⁶³ Ebû Musa, 28.

⁶⁴ İbn Ya'îş, 2001: I, 9; es-Sâmerrâi, 16; el-Yâfiî, IV, 22; el-Hûfi, 50.

⁶⁵ es-Sâmerrâi, 16.

⁶⁶ es-Suyûtî, II, 46; Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzabâdî, *el-Bulğa fi Terâcimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luga*, Tah.: Muhammed el-Misrî, Cem'iyeti't-Turâsî'l-İslâmî, Kuveyt, 1987, I, 30.

⁶⁷ es-Sâmerrâi, 16; es-Suyûtî, II, 46; İbn Ya'îş, 2001: I, 8.

⁶⁸ İbn Ya'îş, 2001: I, 8.

⁶⁹ İbn Ya'îş, 2001: I, 8; es-Sâmerrâi, 16.

⁷⁰ İbn Ya'îş, 2001: I, 8; es-Sâmerrâi, 16-17.

⁷¹ İbn Ya'îş, 2001: I, 8; Öztürk-Mertoğlu, XLIV, 235.

⁷² es-Sâmerrâi, 17; Yüce, 6.

⁷³ Yüce, 6.

⁷⁴ Yüce, 6.

⁷⁵ Ebû Musa, 29.

etmemiz ve burada zikretmemiz mümkün değildir. Bu sebeple burada meşhur talebelerinden bazılarını zikretmekle yetineceğiz. Bunlardan bazıları şunlardır:

- 1- Zemahşerî'de **Ebû Amr 'Âmir b. el-Hasan es-Sammâr**.⁷⁶
- 2- Taberistan'da **Ebu'l-Mehâsin İsmail b. Abdillâh et-Tavîlî**.⁷⁷
- 3- Abiverd'de **Ebu'l-Mehâsin Abdurrahîm b. Abdillâh el-Bezzâr**.⁷⁸
- 4- Semerkand'da **Ebû Sa'd Ahmed b. Mahmûd eş-Şâsî**.⁷⁹
- 5- Hârizm'de **Ebû Tâhir Sâ mân b. 'Abdilmelik el-Fakîh**.⁸⁰
- 6- Zemahşerî'den Arapça tahsil ettikten sonra Hârizm câmiinde hatiplik yapan ve Hârizm'in en kuvvetli hatibi olarak tanınan **el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî el-Havârizmî** (ö. 568/1172).⁸¹
- 7- **Ali b. Muhammed el-İmrânî el-Havârizmî**⁸²: el-İmrânî, Zemahşerî'den edebiyat ve hadis dersleri alarak, onun en değerli dostlarından olmakla birlikte, ondan edebiyat derslerinin inceliklerini öğrenme bakımından da en şanslı öğrencilerinden olmuştur.⁸³
- 8- **Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ebi'l-Kâsım b. Bâycûk el-Bakkâlî**:⁸⁴ Zemahşerî'den lügat ve nahiv tahsil etmiş, Arap dili, şiir ve edebiyatı, ilm-i i'rab, bedi, beyan gibi dilin bütün inceliklerini açıklayan ilimleri de ondan öğrenmiştir. Yine Zemahşerî ve diğer faziletli âlimlerden hadis ve tefsir dersleri almış olan Türk asıllı müellif, ilmî varlığı ve şahsiyeti herkesçe takdir edilen bir âlim olmuştur.⁸⁵ Daha sonra da hocası Zemahşerî'nin yerine geçip ders vermiştir.⁸⁶
- 9- **Ebû Yusuf Yakup b. Ali b. Muhammed b. Cafer el-Belhî**:⁸⁷ Nahiv ve edebiyatta önder şahsiyetlerden biri olup⁸⁸ Zemahşerî'den ilim tahsil etmiş ve onun yolunu takip etmiştir.⁸⁹
- 10- Mekke'de Zemahşerî'den ders alan, hem dostu hem talebesi olan Mekke şerîfi **Ali b. İsa b. Hamza b. Vahhâs**.⁹⁰
- 11- Nesebi Hz. Ömer'e kadar ulaşan **Reşidüddîn Vatvât Mahmûd b. Abdilmelik el-Belhî**: Şâir, edebiyatçı ve yazar olan Vatvât, nesir ve şiir konusunda zamanının en üstün kişilerinden kabul edilmiştir. Hem Arapça ve hem de Farsça'ya çok iyi bilen Vatvât kendi zamanında Arap kelamının, nahvin ve edebiyatın inceliklerini en iyi bilen kişi kabul edilip ünü sınırları aşmıştır. İşte bu derece yüksek bir ilme sahip olan Vatvât Zemahşerî'ye kendisinden icazet talebinde bulunduğu bir risale yazmıştır.⁹¹

⁷⁶ İbn Ya'îş, 2001: I, 8; 'Abd 'Ömer, 34.

⁷⁷ 'Abd 'Ömer, 34; İbn Ya'îş, 2001: I, 8.

⁷⁸ İbn Ya'îş, 2001: I, 8.

⁷⁹ İbn Ya'îş, 2001: I, 8; 'Abd 'Ömer, 34.

⁸⁰ 'Abd 'Ömer, 34; İbn Ya'îş, 2001: I, 8.

⁸¹ 'Abd 'Ömer, 34; 'Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn Terâcimi Musannefeyi'l-Kutubi'l-'Arabî*, Mektebetu'l-Musannâ, Beyrut, ty, XIII, 52; İbn Ya'îş, 2001: I, 8.

⁸² 'Abd 'Ömer, 35; Yüce, 510.

⁸³ es-Sâmerrâi, 18; es-Suyûtî, II, 195.

⁸⁴ İbn Ya'îş, 2001: I, 9.

⁸⁵ Kitapçı, 75; es-Suyûtî, I, 215; Kehhâle, XI, 137.

⁸⁶ es-Suyûtî, I, 215; Kehhâle, XI, 137; Şemseddin Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhîr ve'l-'Alâm*, Tah.: 'Ömer 'Abdu's-Selâm et-Tedemmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1993, XXXIX, 139.

⁸⁷ İbn Ya'îş, 2001: I, 9.

⁸⁸ İbn Ya'îş, 2001: I, 9; es-Sâmerrâi, 19.

⁸⁹ es-Sâmerrâi, 19.

⁹⁰ İbn Ya'îş, 2001: I, 9; Yüce, 510-511.

⁹¹ 'Abd 'Ömer, 50-51.

12- Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Silefî (ö 576/1180), es-Silefî de, Zemahşerî'ye icâzet talebinde bulunduğu bir risale yazmıştır.⁹²

13- Seçkin müfessirlerden biri olan **'Ali b. İbrahim el-Ğaznevî**, Bağdat'ta Zemahşerî'den tefsir dersleri almıştır.⁹³

2. ZEMAHŞERÎ'NİN ESERLERİ

Çok genç yaşta kıymetli eserler yazmaya başlayan Zemahşerî, hayatı boyunca aralıksız devam ettirdiği ilmî çalışmalarıyla İslâm kültürüne önemli katkılarda bulunmuş, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, nahiv, lugat, edebiyat, arûz, hal tercümesi vs. gibi çeşitli mevzülarda pek çok eser yazmıştır.

Zemahşerî, başta Türkçe olmak üzere, Farsça, Hârizmce ve Arapça'yı çok iyi bilmekteydi.⁹⁴ Buna rağmen o, Mekke'de ikameti sırasında Arap yarımadasındaki bazı yerleri ve Yemen şehirlerini gezerek Arapça'ya hâkimiyetini daha da güçlendirmiştir.⁹⁵ Genelde eserlerini devrin yaygın ilim dili olan Arapça ile kaleme alan Zemahşerî'nin, dile hâkimiyeti yazdığı eserlerde, söylediği şiirlerde, kasidelerde, medhiyelerde açıkça görülmektedir. Zemahşerî'nin eserleri konuları dikkate alınarak şu şekilde sınıflandırılabilir:

2.1. İslâmî İlimlerle İlgili Eserleri

1. el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl (الكشاف، عن حقائق التنزيل). Kısaca *el-Keşşâf* diye bilinen bu Kur'an tefsiri, daha ziyâde dil ve belâgat bakımından önemli olup, belâgat yönünden Kur'an'ın mucizelerini ortaya koymaya çalışmıştır. Zemahşerî'den önceki müfessirlerin hemen hepsi tefsirlerinde rivâyet yolunu tâkip ettikleri halde, o, dirâyet yolunu tercih etmiş ve bu yolda yürürken daha çok *Kur'an*'in dilindeki üstünlük ve incelikleri göz önünde bulundurmıştır.⁹⁶ Bu yönüyle kendinden sonra gelen bütün dirâyet müfessirleri ondan istifâde etmişler ve *Keşşâf* tefsiri, "**Ümmü't-Tefsir**" (Tefsirlerin anası veya ana tefsir) kabul edilmiştir.⁹⁷ Nitekim bu eser, Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Kâdî Beydâvî (ö. 685/1286) ve Ebu's-Suûd Efendi (ö. 982/1574) tarafından takdir edilmiştir. Bu arada *el-Keşşâf*, Mâlikilerce beğenilmediği halde, yine Mâlikî olan İbn Haldun (ö. 808/1406) tarafından bütün tefsirlerden üstün sayılmıştır.⁹⁸

2. Nuketü'l-A'râb fî Ğarîbi'l-İ'râb (نكت الأعراب في غريب الإعراب):⁹⁹ Bu eser, adından anlaşılacağı üzere Kur'an'ın î'râbı hakkındadır.

3. el-Minhâc fi'l Usûl (المنهاج، في الأصول):¹⁰⁰ Fıkıh konusunda yazılmış bir eserdir. E.J, Brill müessesinin, husûsî kütüphanesinde bir nüshası vardır.¹⁰¹

4. Mu'cemu'l-Hudûd (معجم الحدود): Eser, fıkıh hakkındadır.¹⁰²

Bu risâlenin içeriğinden bir kısmı için bk.: Divânu Tahkiki'z-Zemahşerî ve Dirâseti li Şi'rîh, 'Abd 'Ömer, 51.

⁹² İbn Ya'îş, 2001: I, 9.

⁹³ 'Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *el-Kâid el-Mucâhid Nureddîn Mahmûd Zenki Şahsiyyetuhû ve 'Asruhû, Muessesetu İkra' li'n-Neşr ve't-Tezî' ve't-Tercume*, Kahire-Mısır, 2007, s. 190.

⁹⁴ Yüce, 511.

⁹⁵ İbn Ya'îş, 2001: I, 7.

⁹⁶ Yüce, 511.

⁹⁷ Çetiner, 3279.

⁹⁸ Yüce, 511.

⁹⁹ Şihâbuddîn Ebû 'Abdillâh Yâkût b. 'Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Tah.: İhsân Abbâs, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993, VI, s. 2691.

¹⁰⁰ el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebi, II, 1877; İbn Ya'îş, 2001: I, 15.

¹⁰¹ Özek, 58.

¹⁰² İbn Hallikân, V, 169; el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebi, II, 1731; İbn Ya'îş, 2001: I, 15.

5. **Ru'ûsu'l-Mesâil** (رؤوس المسائل):¹⁰³ Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasında ihtilâflı olan fikhî konuları ihtivâ eder. 1987 yılında Abdullah Nezîr Ahmed tarafından bir cilt halinde tahkikli bir neşri yapılmıştır.¹⁰⁴

6. **er-Râid fi'l-Ferâid** (الرائض في الفرائض):¹⁰⁵ Ferâiz (miras hukuku)'la alakalı bir eserdir.

7. **Menâsiku'l-Hacc**¹⁰⁶: Haccın keyfiyetiyle ilgili bir eserdir.

8. **Muhtasaru'l-Muvâfaka beyne Ehli'l-beyt ve's-Sahâbe** (مختصر الموافقة، بين أهل البيت (والصحابه):¹⁰⁷ Hadisle ilgili bulunan bu eser, Ebu's-Sa'îd er-Râzî İsmâil'in aynı adı taşıyan eserinin muhtasarıdır.¹⁰⁸

9. **el-Fâik fi Ğarîbi'l-Hadîs** (الفائق، في غريب الحديث):¹⁰⁹ Hadis metinlerinde geçen anlaşılması güç kelimeleri açıklayan bir sözlüktür. Alfabetik lugat tarzında hazırlanan bu eserle alakalı olarak İbn Hacer şöyle demiştir: “*Kitâbu'l-Fâik, ğarîbu'l-Hadîs mevzuunda yazılmış eserlerin en güzelidir, çünkü muhtasar olmakla beraber, dağınık meseleleri doğru nakillerle bir araya getirmiştir.*”¹¹⁰

2.2. Dil ile İlgili Eserleri:

2.2.1. Nahivle İlgili Eserleri:

1. **el-Mufassal** (المفصل): Zemahşerî'nin 513-515/1119-1121 yıllarında yazdığı bu önemli eseri,¹¹¹ isim, fiil, edat ve eş anlamlı kelimeler olmak üzere, dört bölümden ibârettir. Eserde anlatılan konulara Kur'ân, Hadis, Arap şiir ve nesrinden bolca örnekler verilmiştir. Zemahşerî'nin nahiv ilminin tüm kâidelerini topladığı bu eseri, *el-Keşşâf* tefsirinden sonra en önemli ve en meşhur çalışması olarak kabul edilir. Nahiv konusunda belli başlı eserler arasında yer alan bu kitabın çok sayıda şerhleri kaleme alınmıştır. Bunların en meşhuru İbn Ya'îş (ö. 643/1245)'in şerhidir.

2. **'Unmûzec fi'n-Nahv** (أنموذج في النحو): *el-Mufassal*'in hülâsası olan bu eser, çok rağbet görmüş ve şerh edilmiştir.¹¹²

3. **el-Muhâcât bi'l-Mesâili'n-Nahviyye** (المحاجة بالمسائل النحوية):¹¹³ Arap dilinin inceliklerini soru cevap şeklinde anlatan küçük bir risâledir.

4. **el-Mufred ve'l-Mu'ellef** (المفرد والمؤلف):¹¹⁴ Nahivle ilgili küçük bir risâledir.¹¹⁵ Bu eser Behice Hasenî tarafından Bağdat (784/1382)'ta basılmıştır.¹¹⁶

5. **Risâle fi Kelimâti's-Şehâde** (رسالة في كلمة الشهادة):¹¹⁷ Kelime-i Tevhîd'in nahiv bakımından tahliline dâir bir risâledir.¹¹⁸

6. **Emâlî Câru'l-lâh** (أمالي جار الله):¹¹⁹ Bu eserin nahiv hakkında olduğu tahmin edilmektedir.

¹⁰³ Kâtib Çelebî, I, 915; İbn Hallikân, V, 169.

¹⁰⁴ Çetiner, 3278.

¹⁰⁵ İbn Hallikân, V, 168; el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebî, I, 831; İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹⁰⁶ Yüce, 511.

¹⁰⁷ Kâtib Çelebî, II, 1890; el-Hamevî, VI, 2691; İbn Ya'îş, 2001: I, 14.

¹⁰⁸ el-Hamevî, VI, 2691.

¹⁰⁹ el-Hamevî, 1993; VI, 2691; Kâtib Çelebî, II, 1217.

¹¹⁰ Özek, 58.

¹¹¹ İbn Hallikân, V, 169.

¹¹² Çetiner, 3278.

¹¹³ İbn Hallikân, V, 168.

¹¹⁴ İbn Hallikân, V, 169; el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebi, II, 1776.

¹¹⁵ Kâtib Çelebî, II, 1776.

¹¹⁶ Yüce, 512.

¹¹⁷ İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹¹⁸ Yüce, 512.

7. **Samîmu'l-'Arabiyye** (صميم العربية)¹²⁰ Nahivle ilgili bir eserdir.¹²¹

2.2.2. Lügat ile İlgili Eserleri

1. **Esâsu'l-Belâga** (أساس البلاغة)¹²² Bu eser, o zamana kadar kelimelerin son harflerine göre alfabetik olarak düzenlenen sözlüklerin aksine, ilk defa Zemahşerî'nin geliştirdiği bir sistemle kelimelerin ilk harflerini esas alarak alfabetik olarak hazırladığı Arapça bir sözlüktür.¹²³ Zemahşerî, bu çalışmasıyla klasik Arapça'nın önemli bir lügatını yapmış olmakla birlikte, kelimelerin müşahhas olanları yanında, mecâzî anlamlarını, edebî özelliklerini ve belâgat terimlerini de vermek sûretiyle Arap lügatçılığında yeni bir çığır açmıştır.¹²⁴

2. **Mukaddimetu'l-Edeb** (مقدمة الأدب): Arapça pratik bir sözlükten ibâret olan bu eser, Hârizmşah Atsız b. Muhammed'e ithaf edilmiştir. Zemahşerî'nin bu eseri, isim, fiil, edat, isim çekimi ve fiil çekimi olmak üzere beş ana bölüme ayrılmaktadır. Eseri, Hoca İshak Efendi (ö. 1120) *Aksa'l-Ereb fi Tercemeti Mukaddimeti'l-Edeb* (أقصى الأرب، في ترجمة مقدمة الأدب) (مقدمة الأدب) ismiyle Türkçeye tercüme etmiştir.¹²⁵

3. **Kitâbu'l-Emkine ve'l-Cibâl ve'l-Miyâh** (كتاب الأمكنة، والجبال، والمياه)¹²⁶ Tarihi ve coğrafi lügat mâhiyetinde hazırlanmış olan bu eser 1272/1856'da Leiden'de, 1357/1938'de de Bağdat'ta basılmıştır.¹²⁷

4. **Mu'cem 'Arabî- Fârisî** (معجم عربي فارسي): Arapça ve Farsça bir lügat olan bu eser, A. Fitz tarafından 1843'de Leipzig'de neşredilmiştir.¹²⁸

Zemahşerî'nin yine lügata dâir olduğu anlaşılan şu eserlerinin ise sadece isimleri bilinmektedir:

5. **Cevâhiru'l-Luga** (جواهر اللغة)¹²⁹

6. **Kitâbu'l-Esmâ fi'l-Luga**.¹³⁰

7. **el-Ecnâs** (الأجناس).¹³¹

2.3. Edebiyatla İlgili Eserleri

1. **Nevâbiğu'l-Kelim** (نوابغ الكلم)¹³² Seçilmiş vecizelerden teşekkül eden bu eserin birçok yazma nüshası ve şerhi vardır.

2. **Atvâku'z-Zehab** (أطواق الذهب) / **en-Nesâihu's-Sığâr** (النصائح الصغار): Öğüt, hikmet ve ahlâk konusunda secîli ve süslü nesirle yazılmış 100 makâleden ibaret olan muhtasar bir eserdir.¹³³ Zemahşerî "Ey Ebu Kâsım ..." diye her makâmenin başında kendine hitab etmiştir.¹³⁴

¹¹⁹ el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebi, I, 164.

¹²⁰ el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebi, II, 1082; İbn Ya'îş, 2001: I, 14.

¹²¹ Arpa, 46.

¹²² el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebi, I, 1; İbn Ya'îş, 2001: I, 11.

¹²³ İbn Ya'îş, 2001: I, 11; Çetiner, 3278.

¹²⁴ Kâtib Çelebi, I, 1.

¹²⁵ Kâtib Çelebi, II, 1798.

¹²⁶ Kâtib Çelebi, II, 1398.

¹²⁷ Özek, 61.

¹²⁸ Özek, 61.

¹²⁹ el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdad, 1941, I, 616; İbn Ya'îş, 2001: I, 12.

¹³⁰ el-Hamevî, VI, 2691.

¹³¹ el-Hamevî, VI, 2691; İbn Ya'îş, 2001: I, 11.

¹³² el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebi, I, 1978.

¹³³ İbn Ya'îş, 2001: I, 12; Kâtib Çelebi, I, 81.

¹³⁴ Kâtib Çelebi, I, 81.

3. Makâmât (المقامات)¹³⁵ / *en-Nasâihu'l-Kibâr (النصائح الكبرى)*:¹³⁶ Zemahşerî'nin şiddetli bir hastalık geçirdikten sonra 512/1118'de yazdığı bu eser, 50 makâmeden ibaret olup, müellifin kendisine yaptığı nasihatları ihtivâ eder ve ilk olarak O. Rescher tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir.¹³⁷ Zemahşerî, bu eserinde aynı adla eser yazan el-Harîrî'den mevzu ve gaye bakımından ayrılmıştır. el-Harîrî, Makâmelerinde başkalarını konuşturduğu halde Zemahşerî kendine hitap etmiştir.¹³⁸

4. Rabî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr (ربيع الأبرار، ونصوص الأخبار):¹³⁹ Muhâdarat¹⁴⁰ konusunda bir eser olup, tarihi, edebî ve ilmî eserlerden seçilmiş parçalardan ibarettir.¹⁴¹ 1292/1875'de Kâhire'de basılmıştır.¹⁴² *Rabî'l-Ebrâr*, Muhammed b. Kâsım b. Yakup tarafından *Ravzu'l-Ehyâr* adı ile ihtisar edilmiş ve muhtasarı da Âşık Çelebi tarafından II. Selim adına Türkçe'ye çevrilmiştir.¹⁴³

5. el-Mustaksâ fi'l-Emsâl (المستقصى في الأمثال):¹⁴⁴ 4461 eski Arap atasözünü içine alır.¹⁴⁵ *Esâsü'l-Belâğâ*'da olduğu gibi burada da atasözleri, ilk kelimelerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Fakat Zemahşerî bununla yetinmemiş, atasözlerinin doğuşunu, dil yapısını ve tahlillerini de vermiştir.¹⁴⁶ Bu konuda altı bin Arap atasözünden oluşan *Mecmau'l-Emsâl* adlı eserini aynı yılda yazan el-Meydânî (ö. 518/1124) ile Zemahşerî arasında rekâbet olduğu rivâyet edilir.¹⁴⁷

6. A'cabu'l-'Aceb (اعجب العجب):¹⁴⁸ Şenfarâ'nın *Lâmiyyetu'l-'Arab* adlı meşhur kasidesinin şerhidir.¹⁴⁹ Eser sadece lûgat, müfredât ve nahiv yönünden şerh edilmiş, belâgat konularına girilmemiştir.¹⁵⁰ İlk defa İbn Düreyd el-Ezdî 'nin *Şerhu'l-Maksûreti'd-Düreydiyye*'si, Ömer b. Verdî'nin *Makâmâtı*, Seyyid Ebu'l-Hasen el-Hüseynî'nin *Divânı* ile bir arada olmak üzere İbn Zâkur el-Mağribî ve İbn Ahmed el-Mâlikî'nin şerhleriyle 1300'de İstanbul'da basılmıştır.¹⁵¹

7. Divânü'z-Zemahşerî (ديوان الزمخشري):¹⁵² Zemahşerî'nin şiirlerini ihtivâ eden *Divânı* 2008 yılında Fatıma Yûsuf el-Haymî'nin tahkikli şerhiyle birlikte Beyrut'ta basılmıştır. Ali Abdullah 'Abd 'Ömer, tarafından da 1979 yılında Mekke'de Ümmü'l-Kurâ Üniversitesinde Tahkikü *Divânü'z-Zemahşerî* ve *Dirâseti* li Şi'rih isimli doktora çalışması yapılmıştır.

8. Nuzhetu'l-Mute'nis ve Nuhzetu'l-Muktebis (نزهة المتأنس ونهضة المقتبس):¹⁵³ Güzel hikâyeleri, beğenilir ve nükteli konuşan şairlerin şiirlerini, sahîh hadisleri ve bazı edebî parçaları ihtivâ eden bu eserin, hem muhtevâsından, hem de Ayasofya 4331'deki

¹³⁵ Kâtib Çelebi, II, 1791; İbn Ya'îş, 2001: I, 15.

¹³⁶ İbn Ya'îş, 2001: I, 15.

¹³⁷ Yüce, 514.

¹³⁸ Özek, 62.

¹³⁹ İbn Hallikân, V, 168; Kâtib Çelebi, I, 832; İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹⁴⁰ Sözlükte "bir topluluğun huzurunda bilgi ve birikimlerini aktarmak, onlarla ilmî tartışmada bulunmak" gibi mânalara gelen muhâdara kelimesinin çoğulu olan muhâdarât, terim olarak başkasına ait sözlerden muhataba veya okuyucuya uygun alıntılar halinde aktarmalar yapmayı ve bu nitelikteki sözleri toplayan edebî eser türünü ifade eder.

¹⁴¹ Kâtib Çelebi, I, 832; İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹⁴² Arpa, 47.

¹⁴³ Yüce, 514.

¹⁴⁴ Kâtib Çelebi, II, 1674; İbn Ya'îş, 2001: I, 15.

¹⁴⁵ Yüce, 514.

¹⁴⁶ Çetiner, 3278.

¹⁴⁷ Kâtib Çelebi, II, 1597.

¹⁴⁸ el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebi, II, 1539.

¹⁴⁹ Kâtib Çelebi, II, 1539.

¹⁵⁰ Çetiner, 3278.

¹⁵¹ Özek, 63.

¹⁵² İbn Hallikân, V, 169; Kâtib Çelebi, I, 791.

¹⁵³ el-Hamevî, VI, 2691; İbn Ya'îş, 2001: I, 15.

nüşhası üzerindeki bir kayıttan, *Rabi' el-Ebrâr*'dan seçmeler olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁴

9. *ed-Durru'd-Dâir el-Muntehab fî Kinâyât ve İsti'ârât ve Teşbihâti'l-'Arab* (الدرّ الدائر المنتخب في كنايات واستعارات وتشبيهات العرب):¹⁵⁵ Edebî sanatlarla ilgili olan bu eser, Behice el-Hasanî tarafından Bağdat (1968/1388)'ta yayınlanmıştır.¹⁵⁶

10. *el-Kıstâs* (القسطاس):¹⁵⁷ Arûz'la ilgili olan bu eseri, İbrâhîm el-Harîrî ez-Zencânî *Tashîhu'l-Mikyâs fî Tefsîri'l-Kıstâs* (تصحيح المقياس، في تفسير القسطاس) adıyla şerhetmiştir.¹⁵⁸

11. *el-Kasîdetu'l-Be'ûdiyye* (القصيدۃ البعوضیة): Eser, Allah ve Rasûlünü övme hakkındadır.¹⁵⁹

12. *Kasîde fî Suâli'l-Gazâlî 'an Cülûsi'llâh 'ale'l-'Arş ve Kusûri'l-Ma'rifeti'l-Beşeriyye* (قصيدة في سؤال الغزالي عن جلوس الله على العرش وقصور المعرفة البشرية):¹⁶⁰

13. *el-Keşf fî'l-Kırâât* (الكشف في القراءات).¹⁶¹

Yine Edebiyata dâir olduğu anlaşılan şu eserlerin sadece isimleri bilinmektedir.

14. *Dîvânu Hutab* (ديوان خطب).¹⁶²

15. *Dîvânu'r-Resâil* (ديوان رسائل).¹⁶³

16. *Dîvânu't-Temessül* (ديوان التمثيل).¹⁶⁴

17. *Dâllatu'n-Nâşid ve'r-Râid* (ضالة الناشد والرائد):¹⁶⁵ Eser, ferâiz hakkındadır.¹⁶⁶

18. *Nasâihu'l-Mulûk*.¹⁶⁷

19. *Risâletu'l-Esrâr* (رسالة الأسرار).¹⁶⁸

20. *er-Risâlatu'l-Mubkiye*.¹⁶⁹

21. *Ziyâdâtu'n-Nusûs*.¹⁷⁰

22. *Tesliyetu'd-Darîr* (تسليية الضرير).¹⁷¹

23. *Şerhu Ebyât-i Kitâbi Sîbeveyh* (شرح أبيات كتاب سيبويه).¹⁷²

24. *Sevâiru'l-Emsâl* (سوانر الأمثال).¹⁷³

25. *er-Risâlatu'n-Nâsiha* (الرسالة الناصحة).¹⁷⁴

2.4. Hal Tercümesine Âit Eserleri

1. *Hasâisu'l-'Aşara el-Kirâmi'l-Berara* (خصائص العشرة الكرام البررة): Aşere-i mübeşşere diye bilinen on sahâbenin hayat hikâyesine dâirdir. Eser, İbn Hasânî tarafından Bağdat (1388/1968)'ta basılmıştır.¹⁷⁵

¹⁵⁴ Yüce, 514.

¹⁵⁵ İbn Ya'îş, 2001: I, 12.

¹⁵⁶ Yüce, 514.

¹⁵⁷ İbn Hallikân, V, 169; el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebî, II, 1326.

¹⁵⁸ Çelebî, II, 1326.

¹⁵⁹ İbn Ya'îş, 2001: I, 14.

¹⁶⁰ İbn Ya'îş, 2001: I, 14.

¹⁶¹ İbn Ya'îş, 2001: I, 15.

¹⁶² el-Hamevî, VI, 2691; İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹⁶³ İbn Hallikân, V, 169; el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebî, I, 791; İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹⁶⁴ İbn Hallikân, V, 169; el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebî, I, 781.

¹⁶⁵ el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebî, II, 1085.

¹⁶⁶ İbn Ya'îş, 2001: I, 14.

¹⁶⁷ Yüce, 514.

¹⁶⁸ el-Hamevî, VI, 2691; İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹⁶⁹ Yüce, 514.

¹⁷⁰ Yüce, 514.

¹⁷¹ el-Hamevî, VI, 2691; İbn Ya'îş, 2001: I, 12.

¹⁷² İbn Hallikân, V, 169; el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebî, II, 1428; İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹⁷³ İbn Hallikân, V, 169; el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebî, II, 1009; İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹⁷⁴ İbn Hallikân, V, 169; el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebî, I, 895; İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹⁷⁵ Yüce, 514.

1. **Şakâiku'n-Nu'mân fî Hakâiki'n-Nu'mân** (شقانق النعمان، في حقانق النعمان).¹⁷⁶ Bu eser İmâm-ı 'Azam'la ilgili menkıbeler hakkındadır.¹⁷⁷

2. **Şâfiyu'l-'İyy min Kelâmi's-Şâfi'î** (شافى العيى، من كلام الشافعى).¹⁷⁸

3. **Muteşâbihu Esâmi'r-Ruvât** (متشابه أسامى الرواة).¹⁷⁹

4. **Makâlât:** Bir yazma nüshası Serez Kütüphanesinde, nr. 3897/2'de bulunmaktadır.¹⁸⁰

5. **Risâletu't-Tasarrufât** (رسالة التصرفات).¹⁸¹

2.5. Zemahşerî'nin Mevzû Tesbit Edilemeyip Sâdece Adları Bilinen Eserleri

1. **'Aklü'l-Küll** (عقل الكل).¹⁸² İsmi göz önünde bulundurarak bu eserin Mantık ilmiyle alakalı olduğu tahmin edilebilir.

2. **Şerhu Ba'di Müşkilâti'l-Mufassal** (شرح بعض مشكلات المفصل).¹⁸³

3. **Rûhu'l-Mesâil** (رووس المسائل): Fıkıhla ilgili bir eserdir.¹⁸⁴

4. **Risâletu'l-Mes'eme** (رسالة المسامة).¹⁸⁵

5. **Hâşiye 'ale'l-Mufassal** (حاشية على المفصل).¹⁸⁶ Muhetemen bu eserde *el-Mufassal* adlı kitabının bazı problemleri yerlerini açıklamıştır.

6. **Şerhu'l-Makâmât** (شرح المقامات).¹⁸⁷

7. **Risâle fî'l-Mecâz ve'l-'İsti'âre** (رسالة في المجاز والاستعارة).¹⁸⁸

8. **el-Mufred ve'l-Murekkeb** (المفرد والمركب).¹⁸⁹

Zemahşerî'nin eserlerinin sayısı ve isimleri ilgili kaynakları incelediğimizde tam bir mutabakat bulunmamaktadır. Onun için biz burada daha ziyâde klasik kaynakları dikkate alarak eserlerini vermeye çalıştık.

3. ZEMAHŞERÎ VE ARAP GRAMERİNDEKİ YERİ

3.1. Zemahşerî'nin Nahiv Yöntemi

Nahiv sahasında Zemahşerî'nin konumunu görebilmemiz için onun nahiv yöntemini bilmemiz gerekmektedir. Böylece kendi dönemiyle ilgili olarak onun ilmi kişiliği ve özellikle de nahiv yöntemi hakkında karar verebileceğimiz bir durum elde edebiliriz. Zemahşerî'nin nahiv yöntemini bilebilmemiz için de araştırmalarında dayandığı delilleri, kullandığı ıstılahları ve bunların içerisinden kendi görüşünü ve eğilimini yansıtan ifadeleri bilmemiz gerekmektedir.

¹⁷⁶ İbn Hallikân, V, 169; el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebî, II, 1056; İbn Ya'îş, 2001: I, 14.

¹⁷⁷ Kâtib Çelebî, II, 1056; İbn Ya'îş, 2001: I, 14.

¹⁷⁸ İbn Hallikân, V, 169; el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebî, II, 1022; İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹⁷⁹ İbn Hallikân, V, 168; el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebî, II, 1584; İbn Ya'îş, 2001: I, 14.

¹⁸⁰ Yüce, 514.

¹⁸¹ İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹⁸² el-Hamevî, VI, 2691; İbn Ya'îş, 2001: I, 14.

¹⁸³ el-Hamevî, VI, 2691; İbn Ya'îş, 2001: I, 14.

¹⁸⁴ İbn Hallikân, V, 169; el-Hamevî, VI, 2691; Kâtib Çelebî, I, 915.

¹⁸⁵ el-Hamevî, VI, 2691; İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹⁸⁶ el-Hamevî, VI, 2691; İbn Ya'îş, 2001: I, 12.

¹⁸⁷ el-Hamevî, VI, 2691; İbn Ya'îş, 2001: I, 14.

¹⁸⁸ İbn Ya'îş, 2001: I, 13.

¹⁸⁹ İbn Hallikân, V, 168.

Zemahşerî'nin kullandığı terimler ve nahiv yöntemi takip edildiğinde onun Basra ekolonü benimsemiş olduğu görülür. Öte yandan kendinden önce gelen âlimlerden Ebû 'Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî'nin yaptığı gibi Bağdat ekolü tarzında Basralılardan “arkadaşlarımız” diye bahsetmesi de bize kendisini Basralı kabul ettiğini ve Basralı nahivcilerin görüşlerini daha çok tercih ettiğini göstermektedir. Nitekim *el-Fâik*, özellikle de *el-Mufasssal* ve diğer kitaplarında sık sık Basralı arkadaşlarımız ifadesini kullanmıştır.¹⁹⁰ Bununla birlikte Zemahşerî'nin çalışmalarında bütünüyle taklidi kabul etmeyip, ilk defa kendisinin ortaya koyduğu ictihâtları da bulunmaktadır.

Ayrıca dil kuralları incelendiğinde bu kuralların sema' ve kıyas metoduna dayandıkları görülür. Sema' ve kıyas Arapça'da iki asıl kaynak olan Kur'ân-ı Kerim ve hadisten beslenmektedir. Arap dili, şiiri ve nesri, fesâhat sahibi kişilerden derlendiği için ilk nahivcilerin Arap yarımadasının derin ve uç noktalarına yolculuklar yapıp oralarda buldukları Arap halkıyla konuşarak onlardan şiir ve dil malzemesi derledikleri bilinmektedir. Basralı ve Kûfeli bu âlimler aralarındaki ihtilaflarda kendi derledikleri dil malzemesinin daha doğru olduğunu ispatlamak için kırâatlarla delil getirmişlerdir.¹⁹¹

Zemahşerî de eserlerinde Kurân-ı Kerim'den toplamda üç yüz kırk beş tane istişhatta bulunmuş olup bunlardan otuz iki tanesi tam âyettir, üç yüz on üç tanesi ise âyetlerden bir parçadır.¹⁹² Zira bazı kurallar doğrudan âyetin tamamıyla ilgiliyken bazıları ise bir kısmı veya bir kelimesi ile ilgili olmaktadır.

Hadise gelince, Ebû 'Amr b. el-Alâ, 'İsâ b. 'Ömer, el-Halil b. Ahmed, Sîbeveyh, el-Kisâi ve el-Ferrâ gibi mutekaddimün âlimleri gerek dil gerekse nahiv araştırmalarında hadisi delil olarak kullanmamışlardır. Fakat muteahhirün dönemi âlimleri farklı gruplara ayrılmışlardır; bunlardan bazıları belirli şartlar içerisinde hadis-i şerifle delil göstermeye cevaz vermişlerdir. Zemahşerî de hadis-i şerifle delil getiren âlimlerdendir. Nitekim diğer kitaplarında da hadisi şerifle delil getirmekle birlikte *el-Mufasssal* isimli kitabında yedi yerde hadis-i şerifle istişhatta bulunmuştur. Bazı hadis araştırmacıları hadis-i şerifle delil getirenin İbn Harûf ve kendisinden sonra gelen İbn Mâlik, İbn Hişâm vd. olduğunu söylemişlerdir.¹⁹³ Zemahşerî de, gerek dil gerekse nahivde ilk defa hadis-i şerifle delil getiren bu âlimlerin arasına dâhil edilmelidir, çünkü bu yöntem, Zemahşerî'den önceki yazılan eserlerde pek görülmezken, o, Basralı ve Kûfeli nahivcilerin aksine eserlerinde hadis-i şeriflerden çok sayıda örnekler vermiş ve deliller getirmiştir.

Öte yandan ilk nahivciler nahiv usûlünde dilin verimliliğini artırmak için kıyasa zaruretle ihtiyaç hissettikleri için kıyası nahiv usûlünde temel bir yöntem olarak kullanmışlardır.¹⁹⁴ Zemahşerî de kıyas metodunu kullanmada bu nahivcilerin yolundan gitmiştir. Fakat onun Araplardan dil, şiir ve nesir ile ilgili nakillerde bulunurken kendi görüş ve ictihâdı da bulunmaktadır. O, yalnızca taklitçi olmayıp müctehid olmakla diğerlerinden ayrılmış, doğru olarak kabul ettiği bir görüşte onlara muhalefet etme yeterliliğini kendisinde görmüştür. Örneğin Araplardan veya güvenilir olmayan kimselerden dil ile ilgili fasih olmayan nakil yapıldığından dolayı zayıf gördüğü dili eleştirmiştir.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Bkz. Zemahşerî, 1993. *el-Mufasssal fî San'ati'l-İrâb*, Tah. Ali b. Mulhim, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1993, s. 39, 48, 114, 193, 339, 368.

¹⁹¹ 'Abdulhamid Kâsım en-Neccâr, “*ez-Zemahşerî Âsârühü ve Menhecühü'n-Nahvî*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi, Trablus; 1982, s. 173.

¹⁹² en-Neccâr, 194.

¹⁹³ en-Neccâr, 173.

¹⁹⁴ en-Neccâr, 173.

¹⁹⁵ en-Neccâr, 174.

Zemahşerî genellikle nahivde kıyası kullanırken bunda mutezilenin düşünce yöntemini takip etmiştir. Zemahşerî'nin kıyasa verdiği önem şu sözünde daha net ortaya çıkmaktadır: “*Dilde en yüce şey kanıtlanabilirliği fasih görüş ve sahih kıyasla desteklenen şeydir.*”¹⁹⁶ Zemahşerî kıyas ile fasih diltelerin sözlerini birleştirmiş ve kendince bu sıfat ile nitelenen dili en yüce ve en sahih dil olarak kabul etmiştir. Ona göre kıyas reddolunmaz ancak güvenirliliği kesin olan rivayet reddolunabilirdi.¹⁹⁷ Yine Zemahşerî'ye göre zayıf dillere ve nadir olana kıyas yapmak sahih olmamaktadır.¹⁹⁸ Hulâsâ olarak onun genel görüşü fasih kullanımlardan ve kıyastan uzak olan her görüş lahdır.¹⁹⁹

Zemahşerî'den önceki müelliflerce belirtilmemişken, ilk defa Zemahşerî, kitabının mukaddimesinde metodunu arz etmiştir. Üstelik Zemahşerî, yazmış olduğu *el-Mufassal* kitabında sarf ve nahiv kurallarının tamamını kapsayacak bir metot uygulamıştır.

Zemahşerî, aynı nahiv maddelerini ele almaktan daha çok nahvi içeren meseleler ve hükümlerini ele aldığı için, nahvin gelişimi Zemahşerî sayesinde olmuştur.²⁰⁰

Mutezile kültürü ve hür düşünceye meyli sayesinde nahvin amacının dili güçlendirmek ve dilsel metinleri anlamak olduğunu iyice fark eden Zemahşerî,²⁰¹ aklını daha iyi kullanabileceği bir yöntem üzerinde çalışma yapmış, kendini nahiv maddelerine vermiş ve kapsamlı, kolay bir yöntem ortaya koymuştur. Sonra kültür yapısına katkıda bulunan ve ona yeni çalışmalar ekleyen uzman âlimler gibi Zemahşerî de itibar sahibi olmuş ve bazı meselelerde kişiliği ortaya çıkmıştır.²⁰²

Zemahşerî her problemde, o probleme has daha önce geçmemiş yöntem takip etmiştir. Hallettiği bu nahiv meselelerini nahivle ilgili kitaplarında almıştır. Amelde ve cinste birbirine benzerlikleri bulunanların tamamını bir babda toplamıştır. Yalnız bu sebeple Zemahşerî *el-Mufassal* kitabını işaret edilen dört bölümde yazmış, bununla da yetinmeyerek tekrar *el-Unmûzec* kitabında da bu kuralları özet olarak sunmuştur.

Kitablarının Arap halkının hizmetine uygunluğu için çalışan Zemahşerî, onları nahvin inceliklerine ve dilin derinliklerine sevk edecek bir yöntem belirlemeye çalışmıştır. Bundan dolayı *el-Muhâcât bi'l-Mesâilî'n-Nahviyye* kitabını yazmıştır. Bu kitap nahvin inceliklerinin de yer aldığı elli bilmeceyi ihtiva eden bir kitâbdır. Bu yöntem öğrencilerin bilmecelelere ilgi duymasını, onları kolayca ezberlemeyi, nahvin içeriği ve gözden kaçan yerleriyle ilgilenmeyi garanti eden bir yöntemdir.

Zemahşerî'nin nahiv yönteminin ve nahivdeki yerininin daha iyi anlaşılması için, onun nahiv alanında en önemli eseri olan *el-Mufassal* kitabında takip ettiği yöntemi de bilmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

3.1.1. el-Mufassal İsimli Kitabını Yazma Yöntemi

Bağdat ekolünün son dönem nahivcilerinden kabul edilen Zemahşerî, nahvi, zamanının ileri gelen nahivcilerinden tahsil etmiş ve bu noktada çağdaşlarını geçmiştir.

Zemahşerî'nin ilme ve araştırmaya olan tutkusunu, onun nahvin inceliklerinde ve meselelerinde derinleşmesini sağlamış ve zamanla nahivde kendi görüşü ve ictihâdını

¹⁹⁶ en-Neccâr, 174.

¹⁹⁷ en-Neccâr, 174.

¹⁹⁸ en-Neccâr, 175.

¹⁹⁹ en-Neccâr, 175.

²⁰⁰ 'Avn, 88.

²⁰¹ en-Neccâr, 184.

²⁰² en-Neccâr, 184.

olan, metot sahibi bir kimse haline getirmiştir. Öyle ki bazı nahivciler Sibeveyh'in "*el-Kitâb*"ından sonra onun *el-Mufassal* adlı eserini ikinci temel kaynak olarak kabul etmişlerdir.²⁰³ Ayrıca Zemahşerî belagat, dil ve tefsir çalışmalarındaki başarısı sayesinde, kendisinden sonra gelen araştırmacılar tarafından nahivcilerin büyüklerinden ve önderlerinden kabul edilmiştir.

Zemahşerî nahiv çalışmalarında bazen Küfelilerin, bazen Basralıların, bazen de bunların dışında diğer nahiv âlimlerinin görüşlerini tercih etmiştir. Bazen de doğru gördüğü görüşte bütün herkese muhalefet ederek kendisi yeni bir görüş ortaya koymuştur. Onun kendinden önceki nahivcilerden ve dilcilerden nakillerde bulunması, *el-Mufassal* ve diğer nahiv kitaplarını yazmadan önce nahiv ve dil kitaplarının çoğuna vakıf olduğunun açık bir kanıtıdır.

Zemahşerî en çok Sibeveyh, sonra el-Ahfeş, sonra el-Halil, sonra el-Muberrid, sonra Ebû 'Ömer b. 'Alâ'den nakilde bulunmuş bunlardan sonra nakillerinde azalma başlamıştır. Zemahşerî'nin kendisinden nakilde bulunduğu kimseler ve sayıları şöyledir: Sibeveyh'den 91 defa, el-Ahfeş'den 34 defa, el-Halil b. Ahmed'den 26 defa, el-Muberrid'den 10 defa, Ebû 'Amr b. el-'Alâ'den 9 defa, Yûnus b. Habîb'den 9 defa, el-Ferrâ'dan 6 defa, el-Kisâi'den 5 defa, ez-Zeccâc'dan 5 defa, Ebû Zeyd'den 4 defa, el-Esmâi'den 4 defa, el-Yezîdî'den 4 defa, Kutrub'dan 2 defa, Sa'leb'den 2 defa, Ebû 'Ubeyde'den 2 defa, el-Mâzini'den 2 defa, Ebû 'Ali'den 2 defa, Ebu'l-Esved'den 1 defa, en-Nadr b. Şumeyl'den 1 defa, 'Îsâ b. 'Ömer'den 1 defa, İbn es-Sikkî'ten 1 defa ve İbn el-'Erâbî'den 1 defa nakilde bulunmuştur.²⁰⁴

Böylelikle Zemahşerî'nin en çok nahivcilerin şeyhi olan Sibeveyh'den nakilde bulunduğunu görmekteyiz. Zemahşerî, yazdığı meselelerde Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ından deliller getirmiş, ona aşırı saygı duyarak, takdir etmiştir.²⁰⁵

Muhtemelen Zemahşerî'nin bu âlimleri ve bunların kitaplarını takip etmesi ve bunlardan aldığı ilmî miras onun ufkunu açmış, bu kitapların aynı anda kültürel gelişmeye ve çağa ayak uyduramayacağına karar vermiştir. Bununla birlikte *el-Mufassal* kitabının mukaddimesinde yaptığı göndermeden anladığımız kadarıyla bu kitapların fasıllara ve bablara göre tertip edilmeyişi ve düzenindeki noksanlığı fark etmiş,²⁰⁶ *el-Mufassal* kitabını bablara ve fasıllara ayırarak yeni bir yöntem izlemiştir.²⁰⁷ Zemahşerî, izlediği bu yeni yöntemde gayet başarılı olmuş olacak ki ilim çevrelerince Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ından sonra bu kitabı ikinci ana kaynak olarak kabul edilmiştir. Hatta bazı ilim çevrelerinde Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ından da üstün tutulmuştur..²⁰⁸

Zemahşerî *el-Mufassal* isimli kitabının mukaddimesinde, bu kitabı yazmada takip ettiği yol ile ilgili şu sözleriyle bilgi vermiştir: *el-Mufassal fî San'ati'l-İ'râb* diye açıklanan bu kitabı dört kısım olarak yazdım: Birinci kısım isimler hakkındadır, İkinci kısım filler hakkındadır, üçüncü kısım harfler hakkındadır, dördüncü kısım isim, fiil ve harf arasında ortaktır. Bu kısımlardan her birini gruplara ayırdım ve bu gruplardan her birini de ayrıntılı olarak anlattım....²⁰⁹

Zemahşerî kitabının mukaddimesinde belirttiği gibi bu eserini dört ana başlık altında ele almıştır. İsimlerle alakalı kısımda; isimden, ismin özelliklerinden, cinsten ve alemde bahsetmiştir. Sonra ismin i'râb yönlerini zikretmiş ve merfû'âta başlamış ve

²⁰³ Avn, 99.

²⁰⁴ en-Neccâr, 176.

²⁰⁵ en-Neccâr, 176.

²⁰⁶ İbn Ya'îş, Muvaffakuddîn b. 'Ali, Ty. *Şerhu'l-Mufassal*, 'Alemlü'l-Kutub, Beyrut, ty, I, s. 17.

²⁰⁷ en-Neccâr, 177.

²⁰⁸ Ebu'l-Fedâ İsmâil b. 'Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Fikir, 1986, XIII, 121.

²⁰⁹ ez-Zemahşerî, 1993, 20; İbn Ya'îş, I, 17.

merfû'âtda; fâil, mubtedâ, haber, inne'nin haberi, cinsini nefy için olan lâ'nın haberi, leyse'ye benzeyen mâ ve lâ'nın isminden bahsetmiştir. Zemahşerî fâil ile nâib-i fâil arasında bir fark görmediği için nâibi fâl-i zikretmemiştir.

Merfûât'tan sonra mansûbât'a başlayan Zemahşerî, sırasıyla mef'ûlu mutlak, mef'ûlu bih, munâdâ, tahzîr, muzmar alâ şerîdati't-tefsîr, mef'ûlu fih, mef'ûlu leh, hal, temyiz, istisnâ, kâne'nin haberi, inne'nin ismi, cinsini nefi için olan lâ'nın ismi ve leyse'ye benzeyen mâ ve lâ'nın haberinden bahsetmiştir.

Mansûbât'tan sonra mecrûrât ve izâfetten, sonra tevâbi'den, sonra mebnî isimden, burada zamir, ism-i işaret ve ism-i mevsullerden, esmâ-i ef'âl'den, seslerden, mebnî olan zarflardan, mürekkep isimlerden ve kinâyelerden bahsetmiştir.

Sonra tesniye, cemi', ma'rife, nekre, müzekker, müennes, ism-i musağğar, ism-i mensûb, sayı isimleri, ism-i maksûr, ism-i memdûd ve fiile bitişik isimlerden (ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ef'alu't-tafdîl, ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i âletten) bahsetmiştir.

Sonra fiiller kısmında; mâzî, muzâri', emir, muteaddî fiil, muteaddî olmayan fiil, mebnî li'l-mef'ûl, ef'âli kulûb, ef'âli nâkîsa, ef'âli mukârebe, medh ve zem fiilleri, sülâsî mücerred fiilleri, sülâsî mezîd fiilleri, rubâî mücerred fiilleri, rubâî mezîd fiillerini takdim etmiştir.

Harfler kısmında harfin manasını, izâfet harflerini, atıf harflerini, nefî, tenbih, nidâ, tasdik, icab ve istisnâ harflerini... takdim etmiştir.

Ortak olan dördüncü kısım kitabını bitirmiş, burada imâle'den, vakf'dan, kasemden, kasem edatlarından, hemzenin hafifletilmesinden, hazfinden, hazf olunma sebebinden, iki sâkinin ictimâından, iki sâkinin ictimâının ne zaman câiz olduğundan bahsetmiştir.

Genel olarak Zemahşerî'nin nahiv yöntemi hakkında bilgi verdikten sonra Basra ve küfe ekollerine ve diğer nahiv âlimlerine uyduğu görüşlerden bazı örnekler nakledeceğiz. Zemahşerî'nin Basralılara uyduğu birçok görüş olup biz bunlardan bir kısmını vermekle yetineceğiz:

3.2. ZEMAHŞERÎ'NİN EKOLLERDEN ALDIĞI NAHİV GÖRÜŞLERİ

3.2.1. Zemahşerî'nin Basralı Âlimlerden Aldığı Bazı Nahiv Görüşleri:

1- Kufeliler, nekre belirli bir süre bildirdiği zaman, nekreyi kendi lafzının dışında başka bir kelimeyle te'kid etmenin (manevi te'kid yapmanın) caiz olduğu görüşündedirler. Örneğin; *فَعَدْتُ يَوْمًا كُلَّهُ* (*Bir günün tamamında oturdum*).

Basralılar ise, nekre bir kelimeyi kendi lafzının dışında başka bir kelimeyle te'kid etmenin kesinlikle câiz olmadığı ve nekre bir kelimenin yalnızca kendi lafzıyla te'kid'inin (lafzî te'kid) uygun olacağı konusunda görüş birliği içerisindedirler. Örneğin; *جَاءَنِي رَجُلٌ رَجُلٌ* (*Bana adam geldi adam*). Zemahşerî bu konuda Basralıların görüşünü tercih etmiştir.²¹⁰

2- Basralılara göre لولا'den sonra gelen isim mubtedâ olarak ref'dir çünkü لولا, mubtedâ isim üzerine dâhil olmaktadır. Örneğin; *لَوْلَا عَلِيٌّ لَهَلَكَ عُمَرُ* (*Ali olmasaydı Ömer kesinlikle helak olurdu*).²¹¹

Kufeliler ise, لولا fiilin yerine geldiği için, لولا'den sonra gelen ismin bizzat لولا'nın kendisi sebebiyle ref olduğu görüşündedirler. Örneğin; *لَوْلَا زَيْدٌ لَأَكْرَمْتَنِيكَ* (*Zeyd engel olmasaydı sana*

²¹⁰ ez-Zemahşerî, 1993: 147; İbn Ya'îş, ty: III, 44.

²¹¹ İbn Ya'îş, ty: VIII, 145.

muhakkak ikramda bulunurdum), bunun manası; مَنْعٌ رَيْدٌ'dür.²¹² Örnekten anladığımız kadarıyla Küfelilere göre, مَنْعٌ edatı hazf olunan مَنْعٌ fiilinin yerine gelmiştir.

3- Basralılar, هَلُمَّ (*Hadil, gell, ...i getir!*) kelimesinin لَمْ ile birlikte elifi hazf olunan tenbih harfinden (ه) mürekkep olduğu görüşündedir.²¹³

Küfelilere göre ise, hemzesi hazf olunan اَمْ kelimesiyle birlikte هَلْ'den mürekkeptir.²¹⁴

4- Fiili muzârî' beş harften sonra ("hattâ", "lam", "ilâ" manasına olan "ev", "cemi' vâvî"), altı şeye (emir, nehiy, nefî, istifhâm temennî ve 'arz'a cevapta "fâ"dan sonra) gizli bir اُنْ ile mansubdur.²¹⁵

Küfeliler ise, جِئْتُ لِأُكْرِمَكَ (*sana ikram etmek için geldim*) örneğinde de olduğu gibi, fiili muzârî'nin bizzat buradaki nasb edici "lam" ile mansub olduğu görüşündedirler.²¹⁶ Yani Küfelilere göre burada lamdan sonra gizli bir اُنْ yoktur. Bize göre de harfi cerrin direk olarak fiile dâhil olması mümkün olmadığı için ve muzârî fiili nasb edatların içinde lam diye bir edat olmadığı için bu gibi yerlerde muzârî fiilin gizli اُنْ edatıyla nab olması daha mantıklıdır.

5- Cinsini nefî için olan "lâ"nın mufred ismi mu'rab olmayıp mebnîdir. Zemahşerî bu konuyla alakalı şöyle demiştir: "Cinsini nefî için olan lâ'nın ismi mufred olduğu zaman *fetha üzere mebnîdir, haberi de merfu'dur*". Örneğin, لَا رَجُلٌ أَفْضَلُ مِنْكَ (*Senden daha üstün bir adam türü olmadı*), لَا أَحَدٌ خَيْرٌ مِنْكَ (*Hiçbir kimse senden daha hayırlı olmadı*). Subhâneke'yi okurken de, وَلَا إِلَهَ غَيْرُكَ (*senden başka İlah cinsi olmadı*) denilmesi gibi.²¹⁷ Küfelilerin görüşü bunun aksinedir.

6- Basralılara göre كُلٌّ ve أَجْمَعُونَ lafızlarıyla nekre kelimeler te'kid edilemez. Zemahşerî, bu konuyla alakalı olarak *el-Mufassal* isimli kitabında şöyle demiştir: "كُلٌّ ve أَجْمَعُونَ lafızlarıyla nekre kelimeler te'kid edilemez, örneğin; *sen رؤيت قوما كلهم* (*Herhangi bir topluluğun hepsini gördüm*) ve *رأيت قوما أجمعين* (*Herhangi bir topluluğun tamamını gördüm*) diyemezsin".²¹⁸

Küfeliler ise belirli yerlerde كُلٌّ ve أَجْمَعُونَ lafızlarıyla nekre kelimelerin te'kid edilebileceğini ifade etmişlerdir, örneğin; *قد صررت البكرة يوماً أجمعاً* (*Makara/kasnak tüm gün gırcırdadı*).²¹⁹

7- رَبٌّ isim değil harfî cerdir. Küfelilere göre ise رَبٌّ harf-i cer değil isimdir.²²⁰

Zemahşerî *el-Mufassal* isimli kitabında رَبٌّ ile alakalı şöyle demiştir: "رَبٌّ bir şeyin azlığını ifade etmek içindir. رَبٌّ'nin özellikleri; açıkta gelen nekre isim üzerine veya zamire dahil olmasıdır. Açıkta gelen nekre isim üzerine dâhil olduğu zaman bu nekre ismin mufred veya cümle ile nitelendirilmiş olması gerekir. Örneğin; رَبٌّ رَجُلٍ حَوَادٍ (*çok az cömert adam vardır*) ve رَبٌّ رَجُلٍ أَبْوَهُ قَائِمٍ (*Babası ayakta olan çok az adam vardır*).²²¹

8- Fiili muzârî' isim makamına kaim olduğu için, muhtedâ ve haber gibi bir âmil-i manevî tarafından ref olur. Örneğin; *زيد يضرب* (*Zeyd vuruyor*).²²²

²¹² İbn Ya'îş, ty: VIII, 146.

²¹³ ez-Zemahşerî, 1993: 193.

²¹⁴ ez-Zemahşerî, 1993: 193.

²¹⁵ ez-Zemahşerî, 1993: 325.

²¹⁶ İbn Ya'îş, ty: VII, 19.

²¹⁷ İbn Ya'îş, ty: II, 101.

²¹⁸ İbn Ya'îş, ty: III, 44.

²¹⁹ İbn Ya'îş, ty: III, 44.

²²⁰ İbn Ya'îş, ty: VIII, 27; ez-Zemahşer, *el-Mufassal fî San'ati'l-'Irâb*, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1993, s. 282.

²²¹ İbn Ya'îş, ty: VIII, 26; ez-Zemahşerî, 1993: 282.

²²² İbn Ya'îş, ty: VII, 12.

Küfelilere göre ise; fiili muzâri'nin ref' olması, fiili muzâri' nasb eden ve cezm eden amillerden soyulduğu için içindir.²²³

9- Basralılar إِنَّ ve kardeşleri, fiiller gibi isimlere ihtiyaç duymakta (hatta geçişli fiiller gibi iki isim üzerine dahil olmakta) ve sonlarının fetha üzere mebnî olmasında (, إِنَّ , ...كَأَنَّ...) fiil-i mâziye benzedikleri için haberlerinin إِنَّ ile ref' olduğu görüşündedirler, إِنَّ ve kardeşleri dâhil olmadan önce ise ref' değildir.²²⁴

10- Basralılara göre اللَّهُمَّ kelimesindeki mîm harfi nidâ harfi olan يَا'nın yerine gelmiştir.²²⁵

Küfelilere göre ise bir kelimedede mîm ile nidâ harfi olan yâ birlikte bulunabilir. Buna da Arapların şu şiirini delil olarak getirmişlerdir:

دَعَوْتُ بِاللَّهِمْ يَا اللَّهُمَّ (Ben acı veren bir hadise olduğunda, Ey Allah'ım! Ey Allah'ım! diye dua ederim).²²⁶

3.2.2. Zemaḥşerî'nin Küfeli Âlimlerden Aldığı Bazı Nahiv Görüşleri:

1- Besmeledeki ب'nin mute'allak'ı mahzûf أَقْرَأُ (okurum) fiili olarak takdir edilir.²²⁷ Fakat Zemaḥşerî'ye göre bu fiil başlanılan şeye uygun olarak besmeleden sonra takdir edilir. Örneğin; بِاسْمِ اللَّهِ أَكَلُ (Allah'ın ismiyle yerim), بِاسْمِ اللَّهِ أَرْتَحِلُ (Allah'ın ismiyle yola koyulurum). Şu hadis şerifle de bu görüşünü desteklemiştir: بِاسْمِكَ رَبِّي وَضَعْتَ جَنبِي (Senin isminle Rabb'im, yanuma koydum...).

Basralılar ise buradaki ب'nin başlangıç anlamı için olup bismelenin isim cümlesi olduğu görüşündedirler.²²⁸ Bizim kanaatimizce de Küfelilerin ve Zemaḥşerî'nin görüşü daha isabetli olup takdim ve tahsis ifade etmesi için “ba”nin muteallakı besmeleden sonra takdir edilir. Bu durumda anlam; “Ancak Allah'ın adıyla başlarım” şeklinde olur.

2- el-Mufasssal isimli kitabında şu şekilde geçmektedir: كَيْمَهُ deki ما'nın irabında ihtilaf edilmiştir, Basralılara göre buradaki ما, başında كِي (harfi cer) bulunduğu için mecrûrdur. Küfelilere göre ise buradaki ما gizli bir fiille mansubdur, yani كِي تَفْعَلُ مَاذَا (bunu niçin yapıyorsun) takdirindedir.²²⁹

Konuyla alakalı olarak Zemaḥşerî, ben bu sözün doğruya yakın olduğu kanaatindeyim diyerek Küfelilerle aynı görüşte olduğunu belirtmiştir.²³⁰

3- el-Keşşâf tefsirinde: فَتَقَعِدَ مَذْمُومًا مَخْذُولًا (O zaman zemmedilmiş (kınanmış) ve hor görülüş olarak kalırsın.)²³¹ âyet-i kerimesinde فَتَقَعِدَ fiili فتصير manasında nâkıs fiil olup ismi, فَتَقَعِدَ fiilinin tahtındaki muhâtab zamiri, haberi ise مَذْمُومًا dir.²³² Bu el-Ferrâ ve el-Kisâi gibi Küfeli nahivcilerin görüşleridir, denilerek küfelilerin görüşü tercih edilmiştir.²³³

Basralılara göre ise فَعَدَ fiili sadece شَحَذَ شَفْرَتَهُ حَتَّى قَعَدَتْ كَأَنَّهَا حَرِيَّةٌ misalinde صَارَ manasındadır.²³⁴

²²³ en-Neccâr, 131.

²²⁴ ez-Zemaḥşerî, 1993: 48.

²²⁵ İbn Ya'îş, II, 66.

²²⁶ İbn Ya'îş, ty: II, 16.

²²⁷ Abdu's-Safâ, 9; ez-Zemaḥşerî, 1987: II, 1.

²²⁸ en-Neccâr, 132.

²²⁹ İbn Ya'îş, ty: IX, 14.

²³⁰ İbn Ya'îş, ty: IX, 14; ez-Zemaḥşerî, 1993: 445.

²³¹ İsrâ, 17/22.

²³² ez-Zemaḥşerî, 1987: II, 657.

²³³ en-Neccâr, 133.

²³⁴ en-Neccâr, 133.

4- Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* isimli tefsirinde şu şekilde geçmektedir: وما تلك بيمينك يا موسى , Küfelilere göre bu âyet-i kerimede تلك'nin ism-i mevsül olması câizdir, sılasıda بيمينك dir.²³⁵

Basralılara göre ise bu durum, kendinden önce istifham için olan ما veya مَنْ geçtiği zaman sadece لّا'de câizdir.²³⁶

5- Küfelilere göre marife ve nekre olmada; bedel ile mubdelu minh arasında uygunluk yoktur. Buna da لَنْسَفَعَا بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةً كَادِبَةً خَاطِبَةً (Mutlaka biz, onu yalancı günahkâr perçeminden (alnundan) yakalarız (sürükleriz).)²³⁷ âyet-i kerimesini delil olarak getirmişlerdir Zemahşerî, bu konuda Küfelilerin görüşünü tercih etmiştir.²³⁸ Nitekim bu âyett; bedel olan ناصية kelimesi nekre, mubdelu minh olan بالناصية kelimesi elif-lamla marifedir.

3.3. ZEMAHŞERÎ'NİN ŞAHISLARDAN ALDIĞI NAHİV GÖRÜŞLERİ

3.3.1. Zemahşerî ve el-Halîl b. Ahmed:

1- Şâirin أأرجل جزاء الله خيراً şiirinde رجلاً kelimesi gizli bir fiil tarafından nasbdır, bu şiir ألا رجلاً تروني takdirindedir.²³⁹

2- Sila cümlesinden râcî' diye isimlendirdiği âidin hazfî konusunda Halîl'in görüşünü almış ve şu şekilde söylemiştir: “Daha önce de söylediğimiz gibi bazı durumlarda âid hazf olunur, el-Halîl Araçların ما أنا بالذي قاتل لك شيئاً dediklerini duymuştur. Cümlelerin baş tarafını hazf ederek تماماً على الذي أحسن şeklinde de okunmuştur”.²⁴⁰

3- Fiil-i ta'accub'un tasğir sığası kıyâs ve kurala aykırı olarak getirilir,²⁴¹ kıyas; fiili tasğir etmeyi reddeder, çünkü tasğir'den maksat ismi küçüklükle vasıflamaktır.²⁴²

4- Merfûât'ta asıl olan fâil olup mubtedâ'nın fâil üzerine hamledilmesi hususunda el-Halîl'in görüşünü tercih etmiştir. Sibeveyh'in görüşü ise bunun aksinedir.²⁴³

3.3.2. Zemahşerî'nin Sibeveyh'den Aldığı Nahiv Görüşleri:

1- Mubtedâ, şart manasını içerdiği zaman ve mubtedâyâ إِنْ dâhil olduğu zaman haberine fâ'nın gelmesi câizdir. Örneğin; إِنْ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (Şüphesiz Rabbimiz Allah'tır” deyip sonra da dosdoğru olanlara hiçbir korku yoktur, onlar üzülmeyecekler de).²⁴⁴ âyeti kerimesinde olduğu gibi.²⁴⁵

2- İşaret isimleri ancak kendisinde elif-lam olan kelimelerle vasıflanır. Örneğin; يا هذا يا صاح يا ذا الضامر العنس. Şu şiiri de buna delil olarak getirmiştir: الرجل يا هؤلاء الرجال.²⁴⁶

3- Bazen fâil ve faili ref eden, gizli gelebilir. Örneğin; يسبح deki ب'yi meftuh okuyan kıraata göre يَسْبُحُ لَهُ فِيهَا بِالْعُدُوِّ وَالْأَصَالِ (Orada O'nu, sabah akşam tesbih ederler).²⁴⁷ âyet-i kerimesinde olduğu gibi. Şu şiirle de bu görüşünü desteklemiştir:

248 لبيك يزيد ضارح لخصومه ومختبئ فيما تطيح الطوائح

²³⁵ ez-Zemahşerî, 1987: III, 57; en-Neccâr, 134.

²³⁶ en-Neccâr, 134.

²³⁷ Alak, 96/14-15.

²³⁸ ez-Zemahşerî, 1993, 158; Abdu's-Safâ, 9.

²³⁹ İbn Ya'îş, ty: I, 101.

²⁴⁰ İbn Ya'îş, ty: III, 152.

²⁴¹ İbn Ya'îş, ty: V, 134.

²⁴² İbn Ya'îş, ty: V, 135.

²⁴³ Abdu's-Safâ, 8; İbn Ya'îş, ty: I, 71.

²⁴⁴ Ahkaf, 46/13.

²⁴⁵ İbn Ya'îş, I, 101.

²⁴⁶ ez-Zemahşerî, 1993, 64.

²⁴⁷ Nûr, 24/36.

3.3.3. Zemahşerî'nin el-Ferrâ'dan Aldığı Nahiv Görüşleri

1- *وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهِ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ* (Onlar, kızları Allah'a nispet ediyorlar -ki O, bundan uzaktır- kendilerine ise, canlarının istediğini.)²⁴⁹ âyet-i kerimesi hakkında İbn Hişâm şöyle demiştir: el-Ferrâ ve Zemahşerî'nin zikrolunan atfı takdir edip atf'ın kendisiyle sahih olduğu mahzûf muzâf'ı takdir etmemeleri tuhaftır.²⁵⁰

2- *زيد ضرب في الدار أخوه* misalinde irabla ilgili üç durum vardır: 1- Zarf zi'l-hale 'itimid ettiği için *زيد ضرب في الدار أخوه* olan zarf'a fail olması, bu zi'l-hal'de 'ضرب'de takdir olunan zamirdir. 2- Zamirden soyulmuş olduğu halde *زيد ضرب في الدار أخوه* fiilinin nâibi faili olması. 3- *زيد ضرب في الدار أخوه* mübtedâ, haberinin zarf olan *زيد ضرب في الدار أخوه*, cümlesinin de hal olması. Zemahşerî ve el-Ferrâ bu görüşü hatalı ve şaz olarak kabul etmişlerdir.²⁵¹

3- Sıla harfi olan *إن*, nefi için olan *ما* üzerine dâhil olduğu zaman nefilik manasını kuvvetlendirir. Zemahşerî bu konuyla alakalı şöyle demiştir: "*Sıla harfi olan إن'ın duhulü nefilik manasını kuvvetlendirir*". Dureyd'in şu şiiri buna delildir.²⁵²:

ما إن رأيت ولا سمعت به كالبيوم هاني أبنق

el-Ferrâ, *ما* ve *إن*'in ikisinin birlikte nefi için olduğu görüşündedir. *إن زيداً لقاتم* örneğinde olumluyu te'kid için ziyâde kılındığı gibi, burada da nefiyi te'kid için nefi üzerine *ما* dahil olmuştur.²⁵³

3.3.4. Zemahşerî'nin el-Ahfeş'den Aldığı Nahiv Görüşleri

1- Nesirde kâf harfi genel olarak *مثل* kelimesi ile eş anlamlı olarak gelir ve bu durumda harf olmaktan çıkar, isim olur ve artık ismin i'râbı gibi irablanır. Örneğin; *زيد كالأسد*, burada kâf mahallen ref'dir, *الأسد* ise izâfetle mecrûrdur.²⁵⁴

2- İki mefûle muteaddî fiillerin hemzeyle nakl edilmesi durumunda üç mefûle muteaddî olur. Bunlar da *رَأَيْتُ* ve *أَعْلَمْتُ* fiilleridir. el-'Ahfeş diğer fiilleri de bu iki fiile kıyas ederek *زيد عمرو أخاك قائماً* ve *زيد عمرو أخاك قائماً* gibi misallere cevaz vermiştir.²⁵⁵

3- Zemahşerî, özellikle *تالله* deki tâ'nın kasem vâv'ından dönüştürüldüğü (kasem vâv'ının yerine konduğu) hususunda el-Ahfeş'le aynı görüştedir. Buna da el-Ahfeş'in *ترب الكعبة* sözünü delil olarak getirmiştir.²⁵⁶

3.3.5. Zemahşerî'nin el-Muberrid'den Aldığı Nahiv Görüşleri

1- Cenabı-Hakk'ın *لا حول ولا قوة إلا بالله* âyet-i kerimesinde birincisinin ref' olması *لا* nâfiye için olmasıyla, mâba'di mübtedâdır. Bu, Sibeveyh'e göre zayıf bir görüştür.²⁵⁷

Zemahşerî, kendisine fiilin delalet ettiği her şeyde masdarın hal vâki' olması hususunda da el-Muberrid'in görüşünü almıştır. Örneğin; *فم قائماً*.²⁵⁸

2- Zemahşerî, *عدو* veznini *فعول* veznine kıyas etmede el-Muberrid'in görüşünü tercih etmiştir. Örneğin; *عدو عدوى*.²⁵⁹

²⁴⁸ ez-Zemahşerî, 1993, 40-41.

²⁴⁹ Nahl, 16/57.

²⁵⁰ en-Neccâr, 137.

²⁵¹ en-Neccâr, 137.

²⁵² İbn Ya'îş, ty: VIII, 128.

²⁵³ İbn Ya'îş, ty: VIII, 129.

²⁵⁴ İbn Ya'îş, ty: VIII, 42; Abdu's-Safâ, 8.

²⁵⁵ İbn Ya'îş, ty: VII, 65.

²⁵⁶ ez-Zemahşerî, 1993, 383; İbn Ya'îş, ty: VIII, 32.

²⁵⁷ İbn Ya'îş, ty: II, 112.

²⁵⁸ İbn Ya'îş, ty: II, 59.

²⁵⁹ İbn Ya'îş, ty: V, 148.

Sibeveyh ise فعول ve فعولة vezinleri arasında ayırım yapmış عدوة de عدوى şeklinde demiştir. el-Muberrid ise ikisinin arasında bir ayırım yapmayarak her iki kelimenin de فعولى vezninde olduğunu söylemiştir.²⁶⁰

3- عسى de imâle'nin olması noktasında el-Muberrid'e uymuştur. el-Muberrid konuyla ilgili olarak; “عسى fiil olup elif'i de yâ'den dönüştürüldüğü için عسى fiilinde imâle yapılması güzeldir”, demiştir.²⁶¹

4- الآن kelimesi ilk vaz'ında nekre olarak kullanılmayıp elif-lâm'lı olarak kullanıldığı için mebnidir.²⁶²

3.3.6. Zemahşerî'nin ez-Zeccâc'dan Aldığı Nahiv Görüşleri

1- أكرم يزيد misalinde Zeyd'i cömertlikle nitelenmek isteyen herkese göre gerçekte bu emir fiilidir, ب ise zâid olup ihtisârî te'kid içindir.²⁶³

Sibeveyh ise bu gibi sığalardaki fiilin, fiil-i mâzi olduğu görüşündedir.²⁶⁴

2- ثلاثمائة سنين âyet-i kerîmesinde سنين kelimesi temyiz olarak değil de ثلاثمائة kelimesinden bedel olmak üzere nasbdır.²⁶⁵

ez-Zeccâc konuyla alakalı olarak; “şayet temyiz olarak nasb olmuş olsa سنة سنة قد لبثوا تسعة سنة şeklinde olması gerekirdi”, demiştir.²⁶⁶

3- Cümlelerin tamamından sonra لكن'nin yerine atf edilen ref'dir. Örneğin; لكن زيدا قائم و عمرو.²⁶⁷

3.3.7. Zemahşerî'nin Ebû Ali el-Fârisî'den Aldığı Nahiv Görüşleri

1- İbn Hişâm, cümlelerin taksiminde; cümlelerin ismiyye, fiiliye ve zarfiyye olmak üzere üç kısım olduğunu ifade etmiş, sonra da şu şekilde söylemiştir: “Zemahşerî ve başkaları buna şart cümlesini de ilave etmişlerdir, fakat doğru olan şart cümlesinin fiil cümlesi kabilinden olmasıdır”.²⁶⁸ Zemahşerî'nin uyduğu bu taksimatın Ebû Ali el-Fârisî'ye ait olduğu açıkça gözükmemektedir.²⁶⁹

2- أول قولی انی أحمد الله diye söyleyenin sözünde cümlelerin القول kelimesiyle mahallen nasbdır ve haber takdir edilir.

İbn Hişâm ise cümlelerin mef'ul değil, haber olduğu görüşündedir.²⁷⁰

3- ما örneğinde قل نعماً محمد temyiz olmak üzere mansub tam nekredir.²⁷¹

3.4. İLK DEFA ZEMAHŞERÎ'NİN ORTAYA KOYDUĞU BAZI NAHİV GÖRÜŞLERİ

Zemahşerî Basra ve Kûfe nahiv ekollerinden hemen sonra geldiği için, önünde bulunan farklı nahiv görüşlerini incelemiş ve bu görüşlerden aklına yatıp üzerinde ittifak olanlardan tercihlerde bulunmuştur. Bazen de bu durum onu daha önce hiçbir nahivcinin içtihatında bulunmadığı meseleyle alakalı içtihatında bulunmaya sevk etmiştir. Zemahşerî'nin ilk defa ortaya koyduğu bu nahiv görüşlerinden bazıları şunlardır:

²⁶⁰ İbn Ya'îş, ty: V, 148.

²⁶¹ ez-Zemahşerî, 1993: 474.

²⁶² ez-Zemahşerî, 1993: 215.

²⁶³ ez-Zemahşerî, 1993: 367; Abdu's-Safâ, 9; İbn Ya'îş, ty: VII, 147.

²⁶⁴ İbn Ya'îş, ty: VII, 147.

²⁶⁵ İbn Ya'îş, ty: VI, 21.

²⁶⁶ İbn Ya'îş, ty: VI, 21.

²⁶⁷ İbn Ya'îş, ty: VIII, 67.

²⁶⁸ en-Neccâr, 141.

²⁶⁹ İbn Ya'îş, ty: I, 88.

²⁷⁰ en-Neccâr, 142.

²⁷¹ Abdu's-Safâ, 9; İbn Ya'îş, ty: VII, 136.

1- مِنْ ba'z (بعض) anlamında isim olup, isimlere uygulanan hükümler min'ede uygulanır.²⁷²

Zemaşşerî'den sonraki bir kısım nahivci bu görüşü tercih etmişlerdir. Hatta bunlardan bazıları İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sinde söylediği: “وَالِإِسْمِ مِنْهُ مُعْرَبٌ وَمَبْنِيٌّ” (*İsmin bazısı mu'rab, bazısı mebnidir*) şiirini şu şekilde açıklamışlardır: منه mubtedâdır, معرب haberidir.²⁷³

2- أَنْ edatı sadece istikbâle delalet eden muzâri fiil üzerine dâhil olur. Bu yüzden عسى fiilinin haberinde أَنْ edatının bulunması kaçınılmazdır. Çünkü عسى, ümit içindir, ümit ise istikbâli gösterir. Çoğu nahivciye göre ise عسى'nin haberinin أَنْ'e yakın olması vacip değildir.²⁷⁴

3- أَلَا, tenbih edatı olup kendisinden sonra gelen hükmü kuvvetlendirmek içindir ve bu edat; istifham hemzesi ve nefi için olan لا'den mürekkebirdir. Kısaca Zemmahşerî'ye göre istifham, nefi üzerine dâhil olduğu zaman tahkik ifade eder.²⁷⁵

4- Sıfat, ister mufred, isterse cümle olsun أَلَا, sıfat ile mevsûf'u arasına girebilir. أَلَا den önce mufred'in geldiğine örnek, ما مررت برجل الا شجاع (*Ben yalnızca cesur adama uğradım*); أَلَا den önce cümle'nin geldiğine örnek, ما مررت بأحد الا زيد خير منه (*Ben herkesten daha hayırlı olan Zeyd'e uğradım*)dır.²⁷⁶

5- إِذَا edatının âmili المفاجأة lafzından türetilmiş gizli bir fiildir. Örneğin; ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً (*Sonra sizi bir tek davetle çağırdığı zaman yerden (kabirden) çıkacaksınız.*)²⁷⁷ âyet-i kerîmesi, Zemaşşerî'ye göre فَاجَأْتُمْ الْخُرُوجَ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ takdirindedir.²⁷⁸

İbn Hişâm bunu Zemaşşerî'den başkasının bilmediğini söylemiştir.

6- İbn Hişâm *Muğni'l-Lebîb* isimli kitâbında şu şekilde söylemiştir: “Zemaşşerî, sin harfinin, sevgi veya nefret ifade eden fiile dâhil olduğu zaman kesinlikle hakikat ifade edeceğini belirtmiştir”.²⁷⁹

7- وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرِيْبَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ (*Helâk ettiğimiz her memleketin mutlaka bilinen bir yazısı (belli vakti) vardır.*)²⁸⁰ âyet-i kerîmesinde أَلَا den sonraki cümleyi قَرِيْبَةٍ kelimesine sıfat yapmıştır. Zemaşşerî, “buradaki vâv sıfata yapışmak içindir” demiştir.

Zemaşşerî'nin dışındakiler ise bu vâv'ı hal yapmışlardır. Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî bu görüşte Zemaşşerî'yi takip etmiştir.²⁸¹

8- “Fâ”, sıfatlarda âtifa olarak geldiği zaman manaların sırasını göstermek içindir.²⁸² Örneğin;

يا لهف زياية للحارث الصبح فالغانم فالاييب

Sanki o, الذي صبح فغنم فأب dedi.

Veya bazı yönlerden farklı olan manalardaki sırayı göstermek içindir. Örneğin; خذ الأكمل والأفضل.

²⁷² İbn Ya'îş, ty: VIII, 10.

²⁷³ İbn Ya'îş, ty: VIII, 12.

²⁷⁴ İbn Ya'îş, ty: V, 95.

²⁷⁵ İbn Ya'îş, ty: VIII, 114.

²⁷⁶ İbn Ya'îş, ty: II, 93; Abdu's-Safâ, 11.

²⁷⁷ Rûm, 30/25.

²⁷⁸ en-Neccâr, 168.

²⁷⁹ Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yusuf İbn Hişâm, 1985. *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-Eârib*, Dâru'l-Fikir, Beyrut, 1985, s. 185.

²⁸⁰ Hicr, 15/4.

²⁸¹ ez-Zemaşşerî, 1987: II, 570.

²⁸² en-Neccâr, 169.

Ya da المحلقين فالمقصرين رحم الله gibi misallerde sıfatın mevsûflarının sırasını göstermek içindir demiştir.²⁸³

9- İstisnâ babında حاشا kelimesinin tenzih manası ifade eder. Fakat حاشا kelimesinin istisnâ babında tenzih manası ifade ettiği nahivciler tarafından bilinmemektedir. Nahivcilere göre tenzih için olan حاشا istisnâ için olan حاشا den farklıdır. (حاشا أبي ثوبان أن به حاشا... ضنا عن الملحاة والشتم)²⁸⁴

10- Zemahşerî, مَا أَنْتَ بِنِعْمَةٍ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ (*Ey Muhammed*) sen Rabbinin nimeti sayesinde, bir deli değilsin.)²⁸⁵ âyet-i kerimesinde ب'nin muteallakının müsbet عاقل olduğu gibi, menfi مجنون de olabileceğini söylemiştir. Sanki أنت بنعمة الله عاقل şeklinde söylenmiştir.²⁸⁶

11- أما, cümlenin anlamını te'kid için kullanılır. أما زيد فذاهب (Zeyd kesin gidiyor) örneğinde أما kelama tevkid anlamı vermek için gelmiştir.²⁸⁷

İbn Hişâm konuyla alakalı olarak Muğni'l-Lebîb isimli kitabında şöyle demiştir: “Diğer müelliflerce Te'kid konusuna fazla değinilmemiştir, ben Zemahşerî'nin dışında te'kid'i tam açıklayanı görmedim”. Sen زيد ذاهب dediğin zaman Zeyd gidici demektir, fakat Zeyd'in kesinlikle gidici olduğunu, gitmeye kararlı olduğunu belirtmeyi kastettiğin zaman أما زيد فذاهب dersin.²⁸⁸

12- جالس الحسن وأبين سيرين; Örneğin; (أو)'in manalarından biri de ibâha (olabilirlik)'dir.²⁸⁹

13- لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَىٰ لِقْدَمَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَىٰ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا (Andolsun, Allah, mü'minlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur.)²⁹⁰ âyet-i kerimesinin لَمَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا şeklinde okunması bunu göstermektedir, yani bu âyet; وقت بعثه رسولاً gibi takdirindedir.²⁹¹

15- Fiil-i te'acubu's-sânî sığası olan أَفْعَلْ بِهِ, emir fiilidir. Buradaki bâ ise وَلَا تُلْفُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ (Kendi kendinizi tehlikeye atmayın.)²⁹² ve بِأَيْدِيكُمْ الْمُفْتُونُ (Hanginizin deli olduğunu yakında sen de göreceksin, onlar da görecekler.)²⁹³ âyeti kerimelerinde olduğu gibi zâid olup te'kid ve ihtisâs veya ta'diyet anlamları için dâhil olmuştur.²⁹⁴

Nahiv âlimlerinin çoğuna göre ise fiil-i ta'acubu's-sânî sığası olan أَفْعَلْ بِهِ, emir lafzıdır, manası ise fiil-i mâzî olduğu halde tea'ccubtur, به ise fâil olup bâ zâiddir.²⁹⁵

16- Te'kid için açıkta gelen fâil ile mümeyyiz birleştirilerek نعم الرجل رجلاً زيد şeklinde söylenebilir.²⁹⁶

17- Mansubdaki “bâ” zâiddir. Örneğin, وَلَا تُلْفُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ (Kendi kendinizi tehlikeye atmayın.)²⁹⁷ ve بِأَيْدِيكُمْ الْمُفْتُونُ (Hanginizin deli olduğunu yakında sen de göreceksin, onlar da görecekler.)²⁹⁸ âyet-i kerimelerinde olduğu gibi.²⁹⁹

²⁸³ en-Neccâr, 169.

²⁸⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî San'ati'l-'İrâb*, Tah. Ali bû Mulhim, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1993, s. 386.

²⁸⁵ Kalem, 68/2.

²⁸⁶ ez-Zemahşerî, 1987: IV, 584.

²⁸⁷ Abdu's-Safâ, 11; İbn Ya'îş, ty: VIII, 37.

²⁸⁸ en-Neccâr, 170; Abdu's-Safâ, 11.

²⁸⁹ ez-Zemahşerî, 1993: 405; Abdu's-Safâ, 11.

²⁹⁰ Âl-i İmran, 3/164.

²⁹¹ Abdu's-Safâ, 10.

²⁹² Bakara, 2/195.

²⁹³ Kalem, 68/6.

²⁹⁴ ez-Zemahşerî, 1993: 367-368.

²⁹⁵ es-Sâmerrâi, 126.

²⁹⁶ ez-Zemahşerî, 1993: 362.

²⁹⁷ Bakara, 2/195.

er-Radî, الذي nin lâm'ının dışında mevsüle lâmı dememiz daha uygun olurdu, çünkü الذي nin lâmı zâiddir, mevsüle lâmı ise aslında bulunan lamdır.³¹⁴

Ebû Hayyân, Zemahşerî'nin bu icthâdını hatalı bulmuş ve şu şekilde söylemiştir: “Eğer lâm zâid olsaydı الذي nin i'rabdan mahalli olduğu gibi lâmında irabdan mahalli olurdu”.³¹⁵

26- رَبُّ harf-i cerri ile mecrur olan zamir nekredir. Çoğu nahiv âlimi ise bu zamirin de marife olduğu görüşündedir. Zemahşerî'nin böyle bir görüşte olması رَبُّnin mecrûru yalnızca nekre olduğu içindir.³¹⁶ Diğer nahivcilerin ise رَبُّ ile mecrûr olan zamirin marife olduğu görüşünde olmalarının sebebi zamirler ancak marife olduğu içindir.

27- أَقْلَمَ يَهْدِي لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ (Onlar hâlâ hidayete ermediler mi? Onlardan önce nice nesilleri helak etmemize rağmen ki...) ³¹⁷ âyet-i kerimesi, cümlenin fâil olmasının caiz olduğuna delildir. Şöyle ki bu âyeti kerimede كَمْ ve مَابَا'di meczum fiilin (لم يهد) failidir.³¹⁸

28- Hemze ile şedde arasındaki fark şu şekildedir: “Şedde; tekrar ve ta'diyet anlamı ifade eder, Hemze ise; yalnızca ta'diyet anlamı ifade eder. Örneğin; نَزَلَ kelimesindeki şedde ta'diyet ve tekrar anlamı ifade ederken, أَنْزَلَ kelimesindeki hemze sadece ta'diyet anlamı ifade etmektedir”.³¹⁹

29- لَنْ edatı nefiliği (olumsuzluğu) vurgulamakla birlikte bu nefiliğin sürekli/ebediyen olacağını ifade eder.³²⁰

30- رَبُّMA isim cümlesinin de fiil cümlesinin de başında gelebilir. Fiil cümlesine dâhil olduğuna örnek; رِبْمَا قَامَ زَيْدٌ ; isim cümlesine dâhil olduğuna örnek; رِبْمَا زَيْدٌ فِي الدَّارِ. ³²¹

31- لَدِي ve عَلَيَّ kelimeleri zamire veya mütekellim yâ'sına muzaf oldukları zaman bunların elifini yâ'ya kalb etmek vâciptir.³²²

32- Hal olan isim cümlelerinde râbıt'ı sadece zamir olarak kabul etmek şâzır.³²³

33- Bedel mebdelu minh'den bağımsız olup onun tamamlayıcısı değildir. Ancak mebdelu minh kendisine delalet ettiği vakit hazf olunur.³²⁴

34- Bazen لَوْ edatı temennî anlamı için gelebilir. وَدُّوا لَوْ تَدَّهْنُ فَيُدَّهِنُونَ ve لَوْ تَاتَيْنِي فَتَحْدِثِي (İstediler ki, yumuşak davranasın, böylece onlar da yumuşak davranırlar.)³²⁵ ayeti buna örnek olarak gösterilebilir.³²⁶

SONUÇ

XII. yüzyılda yaşamış meşhur bir dil ve din âlimi olan Zemahşerî, küçük yaşta başladığı ilim tahsilini diyar diyar dolaşarak birçok otorite âlimden çeşitli sahalarda aldığı derslerle ve çöllerde yaşayan kabilelere yaptığı seyahatlerle ömrünün sonuna kadar aralıksız olarak devam ettirmiş; böylece tefsir, hadis, fıkıh gibi dini ilimlerin

³¹⁴ es-Sâmerrâi, 131.

³¹⁵ es-Sâmerrâi, 131.

³¹⁶ ez-Zemahşerî, 1993: 282.

³¹⁷ Tâhâ, 20/128.

³¹⁸ Abdu's-Safâ, 11.

³¹⁹ Abdu's-Safâ, 11.

³²⁰ Abdu's-Safâ, 11; İbn Ya'îş, ty., XI, 111.

³²¹ ez-Zemahşerî, 1993: 282; Abdu's-Safâ, 12.

³²² Abu's-Safâ, 12.

³²³ Abdu's-Safâ, 12.

³²⁴ Abdu's-Safâ, 12.

³²⁵ Kalem, 68/9.

³²⁶ ez-Zemahşerî, 1993: 443.

yanında edebiyat ve gramerin tüm konularında otorite kabul edilmiştir. Hatta kendisi gramer ekolleri itibariyle son dönem nahivcilerinden olmasına rağmen bazı ilim çevrelerince nahve dair yazdığı *el-Mufassal* kitabı Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ından sonra bu alanda en önemli ikinci ana kaynak olarak kabul edilmiştir.

Zemahşerî'den önceki müelliflerce belirtilmemişken, ilk defa Zemahşerî, kitabının mukaddimesinde metodunu arz etmiştir. Üstelik o, yazmış olduğu *el-Mufassal* kitabında sarf ve nahiv kurallarının tamamını kapsayacak şekilde bir metot uygulamıştır. Zemahşerî bu kitabının mukaddimesinde, takip ettiği yöntem hakkında şu bilgileri vermektedir: “*el-Mufassal fî San'ati'l-İ'râb diye anılan bu kitabı dört kısım olarak yazdım: Birinci kısım isimler hakkındadır, İkinci kısım fiiller hakkındadır, üçüncü kısım harfler hakkındadır, dördüncü kısım isim, fiil ve harf arasında ortaktır. Bu kısımlardan her birini gruplara ayırdım ve bu gruplardan her birini de ayrıntılı olarak anlattım...*”

Zemahşerî hadis-i şerifle delil getiren ilk âlimlerdendir. Nitekim diğer kitaplarında da hadisi şerifle delil getirmekle birlikte *el-Mufassal* isimli kitabında yedi yerde hadis-i şerifle istişhatta bulunmuştur. Bazı hadis araştırmacıları hadisle ilk istişhatta bulunanın İbn Harûf ve kendisinden sonra gelen İbn Mâlik, İbn Hişâm vd. olduğunu söylemişlerdir. Zemahşerî'nin de gerek dil de gerekse nahivde ilk defa hadis-i şerifle delil getiren kimseler içerisine dâhil edilmesi gerekmektedir. Çünkü bu, Zemahşerî'den önceki yazılan eserlerde pek görülmemektedir. Zemahşerî ise kitaplarında hadis-i şeriflerden çok sayıda örnekler ve deliller sunmuş ve böylece Basralı ve Kûfeli nahivcilerin tamamına muhalefet etmiştir.

Zemahşerî iki asıl kaynak olan kıyas ve sema'î metotlarında kullanmada kendinden önceki nahivcilerin yolundan gitmiştir. Fakat Zemahşerî'nin Araplardan dil, şiir ve nesir ile ilgili nakillerde bulunurken kendi görüş ve fikirleri de bulunmaktadır. Onun dil ve nahiv alanında yazdığı kitapları bu örneklerle doludur.

Zemahşerî dil ile ilgili nakillerde bulunurken veya Araplardan iştirken dile dair görüşleri olan dil âlimlerinin görüşlerini takip etmiş ve onların yöntemini uygulamıştır. Fakat Zemahşerî dil konusunda yalnızca kendinden öncekilerin ifadesini kullanmayıp kendi fikirlerini de öne sürmekle diğerlerinden ayrılmıştır. O, doğru olarak kabul ettiği bir görüşte onlara muhalefet etme yeterliliğini kendisinde görmüştür. Örneğin fasih ve güvenilir olmayan Araplardan yapılan dil ile ilgili nakilleri, zayıf gördüğü için eleştirmiştir.

Zemahşerî genellikle nahivde kıyası kullanmış ve bunda mutezilenin düşünce yöntemini takip etmiştir. Onun “*dilde en yüce şey kanıtlanabilirliği fasih görüş ve sahih kıyasla desteklenen şeydir*” sözü, kıyasa verdiği önemi göstermektedir. Zemahşerî kıyas ile fasih dilcilerin sözlerini birleştirmiş ve kendince bu sıfat ile nitelenen dili en yüce ve en sahih dil olarak kabul etmiştir. Zemahşerî'ye göre zayıf dillere ve nadir olana kıyas yapmak sahih olmaz. Yine onun kıyasla ilgili genel görüşü “*fasih kullanımlardan ve kıyastan uzak olan her görüş lahndır*”.

Zemahşerî, aynı nahiv maddelerini ele almaktan daha çok nahvi içeren meseleler ve hükümlerini ele aldığı için, nahvin gelişimi Zemahşerî sayesinde olmuştur. Zira Zemahşerî, nahve dair önceki araştırmaları incelemiş, nahvin ayrıntılarına ve inceliklerine dalmış ve bütün ömrünü bu kuralları tetkik ederek ve özümseyerek geçirmiştir.

Zemahşerî her problemde, o probleme has daha önce geçmemiş yöntem takip etmiştir. Hallettiği bu nahiv meselelerini nahivle ilgili kitaplarına almıştır. Amelde ve cinste birbirine benzerlikleri bulunanların tamamını bir babda toplamıştır. Yalnız bu sebeple

Zemahşerî *el-Mufassal* kitabını işaret edilen dört bölümde yazmış, bununla da yetinmeyerek tekrar *el-Unmûzec* kitabında da bu kuralları özet olarak sunmuştur.

Zemahşerî'nin nahiv alanında sahip olduğu birikimi sayesinde te'lif etmiş olduğu, günümüze kadar ulaşan ve ulaşmayan eserleriyle onun Arap gramerinde kendi metodu olan otoriter âlimlerden biri olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

Zemahşerî, ömrünün son anına kadar ilim tahsiline devam etmiş ve nahvin en ince detaylarına kadar bilgi sahibi olmuştur. Onun Basra ve Küfe âlimlerinden ve bazen de diğer âlimlerden seçtiği görüşleri tespit edilerek her iki eğilimin taassub tutumlarından uzak, her iki tarafın görüşlerinin karışımından oluşan Bağdat ekolüne mensup olduğu ve bu ekole büyük katkılarının olduğu tespit edilmiştir.

Zemahşerî'nin yaşadığı asırda nahiv gelişme ve olgunlaşma sürecini tamamlamış olmasına rağmen ilk defa kendisini ortaya koyduğu 34 görüşünün olduğu belirlenmiştir. Nahiv köşkünün inşa edildiği ve söylenecek bir sözün kalmadığı bir dönemde bile onun nahve dair 34 ictihâdının bulunması, nahve ne kadar hâkim olduğunu, nahvin en ince ayrıntılarına kadar bilgi sahibi olduğunu göstermiş olup, nahiv ilmindeki yerini göstermesi açısından da çok önemlidir.

Zemahşerî'nin Türk asıllı olmasına rağmen Arap gramerinin oluşumuna katkıda bulunabilmesi bir dile ait olmayan unsurun da istediği ve gayret ettiği takdirde bunu başarabileceğini açıkça ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

'Abd 'Ömer, Ali 'Abdullâh, *Tahkikû Dîvânî'z-Zemahşerî ve Dirâseti li Şirih*, Câmîa'tu Ummu'l-Kurâ, Mekke 1979.

'Abdu's-Safâ, Necmu'd-Dîn el-Hâc, "*Ma'az-Zemahşerî fî Ârâihi'n-Nahvî*", Tahunke, 4 Nomorl, Pebruari, 2006, ss. 1-14.

Arpa, Enver, *Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri*, Fecr Yayınları, Ankara 2012.

'Avn, Hasan, *Tetavvuru'd-Dersi'n-Nahvî, Ma'hedu'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye*, Kâhire 1970.

Cerrahoğlu, İsmail, "*Zemahşerî ve Tefsiri*", AÜİF Dergisi, Sayı, 26, Erzurum 1984, ss. 59-96.

Çetiner, Bedrettin, "*Zemahşerî*", Şâmil İslâm Ansiklopedisi, Şâmil Yayınevi, İstanbul 2003, ss. 3277-3279.

Ebû Musa, Muhammed Hüseyin, *el-Belâgatü'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Mısır Ty.

Ebu'l-Fedâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I-IV, Ty.

el-Firûzabâdî, Muhammed b. Ya'kûb, *el-Bulğa fî Terâcimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luga*, Tah.: Muhammed el-Mısri, Cem'iyeti't-Turâsi'l-İslâmî, Kuveyt 1987.

Goldziher, Ignace, "*Arap Dili Mektepleri*", Çev. Süleyman Tülücü AÜİF Dergisi, Sayı, 9, Erzurum 1990, ss. 329-356.

el-Hanbelî, 'Abdu'l-Hay b. Ahmed b. Muhammed b. el-'Akkerî, *Şezarâtu'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, I-X, Tah.: Mahmûd el-Ernâût, Dâru'bni Kesîr, Dimeşk-Beyrut 1986.

el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû 'Abdillâh Yâkût b. 'Abdillâh, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I-VII Tah.: İhsân Abbâs, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993.

- el-Haymî, Fâtîma Yûsuf, *Dîvânu Cârullah ez-Zemahşerî*, Dâru Sâdır, Beyrut 2008.
- el-Hûfî, Ahmed Muhammed, *ez-Zemahşerî*, Dâru'l-Fikrî'l-'Arabî, Kâhire 1966.
- İbn Hallikân, Ebû'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed Ebî Bekir, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu'z-Zamân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1994.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yusuf, *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-Eârib*, Dâru'l-Fikir, Beyrut 1985.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fedâ İsmâil b. 'Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Dâru'l-Fikir.
- _____, *Tâcu't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefî*, Ty.
- İbn Ya'îş, Muvaffakuddîn el-Esedî, *Şerhu'l-Mufasssal*, I-X, 'Alemu'l-Kutub, Beyrut Ty.
- İbn Ya'îş, Muvaffakuddîn el-Esedî, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I-IV, Tah. İmîl Bedî' Ya'kûb, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-Lübnân 2001.
- Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, I-VI, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdad 1941.
- Kehhâle, 'Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-Muellifîn Terâcimi Musannefeyi'l-Kutubi'l-'Arabî*, Mektebetu'l-Musannâ, I-XII, Beyrut Ty.
- el-Kiftî, Cemâlu'd-Dîn, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, I-III, Ty.
- el-Kindî, Bahâuddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb el-Cundî, *es-Sulûk fî Tabakâti'l-Ulemâ ve'l-Mulûk*, I-II, Mektebetu'l-İrşâd, San'a 1995.
- Kitapçı, Zekeriya, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004.
- en-Neccâr, 'Abdulhamîd Kâsım, *ez-Zemahşerî Âsârühû ve Menhecuhu'n-Nahvî*, Fatih Üniversitesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trablus 1982.
- Özek, Ali, *ez-Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, İsav, İstanbul 2006.
- Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, M. Suat, 2013. "Zemahşerî", *DİA*, İstanbul 2014, XLIV, ss. 235-238.
- es-Safedî, Salâhu'd-Dîn Halîl b. Eybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Ty.
- es-Sallâbî, Muhammed, *el-Kâid el-Mucâhid Nureddîn Mahmûd Zenki Şahsiyyetuhû ve 'Asruhû*, Muessesetu İkra' li'n-Neşr ve't-Tevzî ve't-Tercume, Kahire-Mısır 2007.
- es-Sâmerrâî, Fâdıl Sâlih, *ed-Dirâsâtu'n-Nahvî ve'l-Lugavî 'inde'z-Zemahşerî*, Matbaatu'l-İrşâd, Bağdat 1971.
- Sönmez, Selami, *Ebu'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri*, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 40, Erzurum 2009, ss. 147-169.
- es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, I-II, Tah.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mektebetu'l-'Asrî, Lübnan Ty.
- el-Yâfi'î, Ebû Muhammed 'Afîfî'd-Dîn b. Es'ad b. 'Ali b. Süleyman, *Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbratu'l-Yekzân fî Ma'rîfeti Mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân*, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmî, Beyrut-Lübnan 1997.
- Yüce, Nuri, "Zemahşerî", *İA*, MEB, İstanbul 1986, XIII, ss. 509-514.

ez-Zehabi, Şemsuddîn Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhîr ve'l-'Alâm*, Tah.: ‘Ömer ‘Abdu’s-Selâm et-Tedemmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1993.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. ‘Ömer, *Makâmâtu'z-Zemahşerî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, 1982.

_____, *el-Muhâcât bi'l-Mesâili'n-Nahviyye*, Tah.: Behice Bâkır el-Hasenî, Matbaatu Es'ad, Bağdat 1973.

_____, *el-Mufassal fî San'ati'l-İ'râb*, Tah. Ali Bû Mulhim, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut 1993.

_____, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl*, I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1987.